

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Cilt | Volume 24 • Sayı | Number 1

Haziran | June 2025

Osmanlı Erken Modernleşme Döneminde Bir Hamam: Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı

A Hammam in the Early Ottoman Modernization Period: The Hammam of the Edirne Imperial Infantry Barracks

İsmet OSMANOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Trakya Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
Trakya University, Faculty of Architecture, Department of Architecture

Edirne | Türkiye

ismetosmanoglu@trakya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-8971-2933>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 05.02.2025

Kabul Tarihi | Accepted: 12.05.2025

Yayın Tarihi | Published: 30.06.2025

Atıf | Cite As

Osmanoğlu, İsmet. "Osmanlı Erken Yenileşme Döneminde Bir Hamam: Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı". *Hitit İlahiyat Dergisi* 24/1 (2025), 36-74. <https://doi.org/10.14395/hid.1633605>

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review.

It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard

Complaints: ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.

A Hammam in the Early Ottoman Modernization Period: The Hammam of the Edirne Imperial Infantry Barracks

Abstract

In Turkish-Islamic civilization, the cleanliness of the environment, clothing, and the body has held profound significance not only as a prerequisite for individual worship and religious practices but also as a vital factor in ensuring public health and environmental preservation. Hammams, constructed to maintain both personal and communal hygiene, have become indispensable elements of social life. Whether built as independent structures or integrated within public complexes, they have played an essential role in shaping urban landscapes. Over time, they developed a distinctive typology, emerging as principal architectural representations of water and hygiene technologies. This study focuses on the Imperial Infantry Barracks Hammam in Edirne, a notable example of this architectural type from the early 19th century. Based on archival documents and period sources, this research investigates the construction process, restoration history, and transformations over time of the hammam, built during the reign of Sultan Mahmud II. Through fieldwork, the architectural features and plan of the structure have been documented. A typological comparison with earlier Turkish hammams has been conducted, questioning the feasibility of proposing a reliable restitution plan. Despite the absence of dedicated studies on this particular hammam in the literature, a number of general overviews on the subject exist. However, the data and findings presented in this study are not found in the current body of work, thus constituting a unique contribution to the field. Sultan Mahmud II's reformist efforts, particularly the modernization of the military, led to changes that were also reflected in military architecture, resulting in the construction of modern military complexes in cities such as Istanbul and Edirne. The research findings indicate that the Imperial Infantry Barracks complex in Edirne was constructed between 1826 and 1827 as one of the earliest tangible outcomes of this transformation. The barracks, as the main building of the complex, along with its attached mosque, represent some of the earliest structures reflecting the innovative efforts of Sultan Mahmud II. In contrast, the hammam, which commenced operations in 1827 as one of the ancillary buildings of the complex, continues to uphold the typological and spatial continuity of historical Turkish hammam architecture. Over time, the hammam has sustained extensive damage due to wear, fire, and the ravages of wars and occupations, necessitating several phases of restoration. Despite these challenges, the hammam remained operational without interruption until the onset of World War I. After the military designation was removed from the site in the early years of the Republic, the building ceased to function and, as a result of being left unused, gradually fell into partial ruin. The findings indicate that, in addition to serving military personnel, the hammam also operated as a public facility. Between 2019 and 2022, a series of observations, examinations, identifications, and documentation efforts were undertaken, culminating in the creation of a detailed plan reflecting the building's current condition. The data analysis systematically evaluated various aspects of the building, including its spatial organization, surrounding context, features such as the furnace (külhan), water reservoir and plumbing systems, construction techniques, materials, architectural elements, and ornamentation. Although the spatial integrity of the building has been largely preserved, it has been observed that parts of the roof and certain architectural elements have not survived to the present day. In addition to the damage in the walls, domes, and vaults located in various spaces, there are material and sectional losses throughout the structure. The schematic layout of the four-iwan and four halvet rooms within the hot room (hararet/sıcaklık) section, along with the overall spatial organization of the structure, was compared to other similar historical Turkish hammams, as well as to Ottoman-period hammams in Edirne, emphasizing specific structural and typological similarities. Due to being partially damaged, the building requires restoration, adaptive reuse, and ongoing maintenance. Although constructed during the early Ottoman modernization period, the hot room's four-iwan and four-corner halvet configuration is particularly significant for its adherence to a typological continuity that originated in the Anatolian Seljuk and Beylik periods and persisted in Ottoman-era hammams in Edirne. Moreover, despite serving a specific user group, the structure retains all the essential characteristics of a traditional public bath. Based on the analysis of archival documents, historical sources, and fieldwork data, the restitution proposals developed from these findings aim to provide a rigorous scholarly assessment of the building's original spatial configuration and architectural form.

Keywords: Ottoman Period Architecture, Hammam of the Edirne Imperial Infantry Barracks, Ottoman Hammams, Ottoman Military Architecture, Conservation of Architectural Heritage, Restitution.

Osmanlı Erken Modernleşme Döneminde Bir Hamam: Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı

Öz

Türk-İslam uygarlığında çevrenin, giysilerin ve bedenin temizliği, yalnızca bireysel ibadet ve pratiklerin bir ön koşulu değil, toplumsal sağlık ve çevrenin korunması açısından da büyük önem taşımıştır. Kişisel ve toplumsal hijyenin sağlanması amacıyla inşa edilen hamamlar, sosyal hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur. Tek başlarına veya kamusal yerleşkelerin ayrılmaz bir parçası olarak inşa edilen hamamlar, kentlerin şekillenmesinde de önemli bir rol oynamış; zamanla özgün bir tipoloji geliştirerek su ve hijyen teknolojisini temsil eden başlıca

yapılar arasında yer almıştır. Çalışma, bu yapı tipinin 19. yüzyıl başlarındaki örneklerinden biri olan Edirne Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Hamamı'nı ele almaktadır. Arşiv belgeleri ve dönem kaynaklarından elde edilen verilere dayanılarak, II. Mahmud dönemine ait olan hamamın inşa süreci, geçirdiği onarımlar ve zaman içindeki değişimleri incelenmiştir. Saha çalışmasıyla hamamın mimari özellikleri ve plan şeması saptanmıştır. Kendisinden önceki Türk hamamlarıyla tipolojik yönden ilişkisi gözden geçirilerek, güvenilir bir restitüsyon planı önerisinin yapılabilirliği sorgulanmıştır. Literatürde, hamam üzerine müstakil bir çalışma bulunmamakla birlikte, bazı çalışmalar konuyla ilgili kısa ve genel bir çerçeve sunmuştur. Ancak, araştırma kapsamında elde edilen veriler ve ortaya konan bulgular mevcut literatürde yer almamakta, bu nedenle çalışma alana özgün bir katkı sağlamaktadır. II. Mahmud'un modernleşme çabaları doğrultusunda orduyu dönüştürmesi, askerî mimariye de yansıyan bir değişime yol açmış; bu gelişme sonrasında İstanbul ve Edirne dâhil birçok kentte modern askerî yerleşkeler inşa edilmeye başlanmıştır. Araştırma bulguları, Edirne Piyâde Kışla-i Hümâyûnu yerleşkesinin, bu dönüşümün ilk somut ürünlerinden biri olarak 1826-1827 yıllarında inşa edildiğini ortaya koymaktadır. Yerleşkenin ana binası olan kışla, eki olan camiyle birlikte II. Mahmud'un yenilikçi çabalarını yansıtan ilk yapılar arasında yer alır. Buna karşın, yerleşkenin ek yapılarından biri olarak 1827 yılında hizmet vermeye başlayan hamam, tarihsel Türk hamam mimarisinin tipolojik ve mekânsal devamlılığını sürdürmektedir. Hamam, zamana bağlı aşınmalar, hasarlar ve yangınların yanı sıra geçirdiği savaşlar ve işgaller gibi sebeplerle çok sayıda hasar almış; bu duruma bağlı olarak birden çok onarım geçirmek durumunda kalmıştır. Bununla birlikte, kullanıma açılmasından I. Dünya Savaşı yıllarına kadar kesintisiz olarak hizmet vermeyi sürdürmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren, kışlanın bulunduğu sahanın askerî alan olmaktan çıkarılması sonrasında, yapı kullanım dışı kalmasının bir sonucu olarak kısmen harabeye dönüşmüştür. Bulgular, askerî personele hizmet vermesinin yanı sıra halka açık bir hamam olarak da kullanıldığını ortaya koymaktadır. 2019-2022 yılları arasında yapılan gözlem, inceleme, tespit ve belgeleme çalışmaları esnasında, binanın mevcut durumunun plan şeması çıkarılmıştır. Verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgular; yapı ve çevre, mekân düzeni ve özellikleri, küllhan, su deposu ve tesisat, yapım tekniği, malzeme ve mimari öğeler ile tezeyinat yönünden sistematik biçimde sırayla değerlendirilmiştir. Yapının mekânsal bütünlüğü büyük oranda korunmuş olmakla birlikte üst örtüsü ve mimari elemanlarının bir kısmının günümüze ulaşmadığı gözlemlenmiştir. Farklı mekânlarda bulunan duvarlarda, kubbelerde ve tonozlarda hasarlar oluşmasının yanı sıra yapının genelinde malzeme ve kesit kayıpları bulunmaktadır. Dört eyvanlı ve dört halvet odalı sıcaklık bölümünün şeması ile yapının genel mekânsal organizasyonu, benzer diğer tarihsel Türk hamamlarının yanı sıra Edirne'deki Osmanlı dönemi hamamlarıyla da karşılaştırılmış, belirli yapısal ve tipolojik benzerlikler ortaya konmuştur. Kısmen hasarlı olduğu için onarıma, yeniden işlev kazandırılmaya ve sonrasında ise sürekli bakıma ihtiyaç duymaktadır. Osmanlı erken modernleşme sürecinde inşa edilse de dört eyvanlı ve dört köşe halvet odalı sıcaklık bölümü şeması; Anadolu Selçukluları ve Beylikler devrinden itibaren yaygın olarak kullanılan ve Osmanlı dönemi Edirne hamam yapılarında da gözlenen tipolojik sürekliliği izlemesi açısından dikkat çekicidir. Ayrıca, hizmet verilen özel bir kitle söz konusu olsa da yapı genel hamamların tüm niteliğini barındırır. Arşiv belgeleri, tarihsel dönem kaynakları ve saha çalışmalarından elde edilen verilerin analizi sonrası ortaya çıkan bulguları temel alarak oluşturulan restitüsyon önerileri, yapının özgün mekân şeması ve biçimine ilişkin bilimsel bir değerlendirme sunmayı amaç edinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi Mimarlığı, Edirne Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Hamamı, Osmanlı Hamamları, Osmanlı Askerî Mimarisi, Mimari Mirasın Korunması, Restitüsyon.

Giriş

İslam kültüründe, bazı ibadet ve pratiklerin bir gereği ve ön koşulu olan maddi temizliğin sağlanmasına yönelik mekânlar olarak inşa edilen hamamlar, sosyal işlevleriyle de kent hayatının vazgeçilmez unsurlarından olmuşlardır. Roma hamam kültüründen de esinlenerek Emeviler ve Abbasiler döneminde kendine özgü bir yapı tipi geliştirildiği düşünülmektedir.¹ İslam kültüründeki yıkanma geleneği, temizliğin el değmemiş akan su ile yapılmasını gerektirdiğinden, bu yapılarda Roma hamamlarında görülen havuzlara rastlanmaz. Bunun yerine, künklerle taşınan sıcak ve/veya soğuk suyu bedene dökerek yıkanma ilkesi benimsenmiştir. Genellikle merkezi kubbeli bir mekânın etrafında simetrik şekilde yerleştirilen eyvanlar ve/veya köşe halvetleri ile düzenlenen sıcaklık mekânı, bu hamamları antik dönem hamamlarından ayıran temel özelliklerin başında gelir. Erken İslam Sanatı'na ait olan ve Emeviler döneminde, 8. yüzyılın ilk yarısında inşa

¹ Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art* (New Haven: Yale University Press, 1978), 21-46; Richard Ettinghausen vd., *Islamic Art and Architecture 650-1250* (New Haven: Yale University Press, 2001), 41-48.

edildiği düşünülen Kusayr Amra (Kasr-ı Amra) Sarayı Hamamı'ndaki² kubbeli sıcaklık mekânının her iki yanında birer eyvan yer alır. Benzer biçimde, Türk hamamlarının bilinen en eski örneklerinden olan Karahanlılar'a ait Otrar Hamamı³ ile Büyük Selçuklulara ait Kirman Mescid-i Nigar'ın yanındaki Nigar Hamamı'nda,⁴ merkezi kubbeli mekânın dört yönünde bulunan eyvanların köşesinde hücreler bulunur. Büyük Selçuklulara ait bilinen en eski örneklerden ve kitabesine göre Turanşâh b. Kavurd'un H. 477-490 (1085-1097) tarihleri arasında yaptırdığı Kirman Mescid-i Melik'in bulunduğu külliye inşa ettirilen⁵ yapılardan biri olan ve günümüzde harap durumda bulunan hamamda da eyvan bulunmaktadır. Büyük Selçukluların fethinden sonra Ani'nin ilk idarecisi olan Ebû Menûcihr tarafından 11. yüzyılda inşa edilen⁶ ve Anadolu'da Türk devri hamamlarının ilki olması muhtemel olan yapı ise Anadolu'da dört eyvanlı ve dört köşe halvetli sıcaklık plan şemasına sahip ilk hamam olmalıdır.

Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde giderek gelişen ve olgunlaşan hamam mimarisi, Osmanlı döneminde zirveye ulaşmıştır. Kent hayatında bazen müstakil olarak inşa edilmişler, bazen de çarşıların ya da külliyelerin ayrılmaz eki olarak gelir getirici vakıf malı şeklinde yapılmışlardır. Tek hamam tipinde yapılabildikleri gibi erkekler ve kadınlar için ayrı bölümleri içerecek şekilde çift hamam tipinde de inşa edilmişlerdir. Hamamlar, sıcaklık ve ılık/soğukluk bölümlerinden oluşarak farklı sıcaklık seviyelerinde yıkanma ve dinlenme imkânı sağlamaktadır. İslam coğrafyasının yanı sıra Avrupa'nın bazı şehirlerinde de Osmanlı hamamlarının etkileri uzun süre devam etmiş, 19. yüzyılda Batı'da "Türk Hamamı" kavramı popülerleşmiştir.⁷ Bu yapılar; genellikle giriş kapısı dışında gösterişsiz, yalın ve işlevsel mimarilerinin yanı sıra yapım teknikleri, örtü sistemleri, ısıtma mekanizmaları, su dağıtım sistemleri, mimari detayları ve sanatsal özellikleriyle, yalnızca hijyenik bir mekân sunmanın ötesinde, estetik ve mühendislik açısından ileri düzeyde yapı teknikleri ortaya koymuştur.⁸

Bu çalışmada, dört eyvanlı ve dört köşe halvetli sıcaklık planı şemasına sahip hamam tipolojisinin son örneklerinden birisi olarak 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı yenileşme döneminde inşa edilmiş olan Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı ele alınmaktadır. Yapı, uzun yıllar kullanım dışı kaldığından bakımsızlık, çevre koşulları ve zamana bağlı olarak üst örtüsünün ve mimari elemanlarının bir kısmını kaybetmiş, malzeme ve kesit kaybına uğrayarak kısmen harap duruma düşmüştür. Hamamın da içinde yer aldığı askerî yerleşke, arşivlerde Kışla-i Hümayûn,⁹ Piyâde

² Keppel Archibald Cameron Creswell, *Early Muslim Architecture* (Oxford: Clarendon Press, 1932), 1/253-303; Sharaf Al-kheder et al., "Developing A Documentation System for Desert Palaces in Jordan Using 3D Laser Scanning and Digital Photogrammetry", *Journal of Archaeological Science* 36/2 (2009), 537-546.

³ İbrahim Çeşmeli, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007), 39.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *İslam Sanatı* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1948), 354-355.

⁵ Muhammed İbrahim, "Histoire des Seljoucides du Kermân", *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides*, Par. M. Th. Houtsma (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1886), xx.

⁶ Kemal Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu* 12 (1968), 43.

⁷ Martin S. Briggs, *Mahomedan Architecture in Egypt and Palestine: A Historical Study* (London: Oxford University Press, 1924), 89-144; Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning* (New York: Columbia University Press, 1994), 10, 220-223, 322-361, 427-460.

⁸ Godfrey Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1971), 38-63, 80-85, 248-288, 301-363, 392, 441-445; Doğan Kuban, "Edirne'de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 447-459; Semavi Eyice, "Hamam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/402-430; Magda Sibley-Iain Jackson, "The Architecture of Islamic Public Baths of North Africa and the Middle East: An Analysis of Their Internal Spatial Configurations", *Architectural Research Quarterly* 16/2 (2012), 155-170.

⁹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Meclis-i Vâlâ [İ.MVL]*, No. 307, Gömlek No. 12688; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî [DH.MKT]*, No. 1617, Gömlek No. 21.

Kışla-i Hümâyûnu,¹⁰ Piyâde Kışlası¹¹ gibi adlarla anılmasının yanı sıra yangın geçirmesinden dolayı Yanık Kışla¹² olarak da adlandırılmıştır. Kazancıgil'in¹³ Edirne'nin R.1331 (1915-1916) olayları arasında belirttiği, Müşir İbrahim Paşazâde Nureddin Paşa'nın Yanık Kışla'ya Mahmudiye Kışlası adını verdiğine dair ifadeye ise ihtiyatla yaklaşmak gereklidir. İkinci Balkan Savaşı sonunda miralay (albay) rütbesine yükselerek Edirne'deki 4. Kolordu'nun, 4. Fırka Kumandanı olan Nureddin Bey, Nisan 1915'te Irak ve Havalisi Kolordu Kumandanlığına atanmıştır.¹⁴ Dolayısıyla, Nureddin Bey adı geçen tarihte ne “müşir” ne de “paşa” olarak adlandırılacak bir dereceye yükselmiştir. Ayrıca, o tarihteki rütbesi nedeniyle Edirne'deki Kışla-i Hümâyûna ad koyabilecek yetkiye de sahip değildir. Osmanlı ve Cumhuriyet arşivlerinde yapılan taramalarda, “Mahmudiye Kışlası” adına rastlanmamıştır. Ancak, tasnifi yapılmamış belgelerde olmadığı anlamına da gelmeyeceği açıktır. Çalışmada, arşiv belgelerine uygun olarak Kışla-i Hümâyûn, Piyâde Kışla-i Hümâyûnu veya Yanık Kışla adları kullanılmıştır. Adı geçen kışlanın ek yapılarından biri olan ve Edirne Sarayakpınar Yolu üzerinde bulunan çalışmaya konu hamam ise günümüzde metruk durumda olup, uzun yıllar Edirne Kapalı Cezaevi olarak kullanılan Piyâde Kışla-i Hümâyûnu avlusunun güneybatı duvarının hemen dışında yer alır (Şekil 1).

Edirne'deki hamam yapılarının ele alındığı başlıca kaynaklar arasında yer alan Ahmed Bâdi Efendi'nin¹⁵ *Riyaz-ı Belde-i Edirne* adlı eserindeki “Ravzatü'l-Hamamât” bölümü, Tosyavizâde'nin¹⁶ *Edirne Rehnüması*, Peremeci'nin¹⁷ *Edirne Tarihi* adlı çalışmasındaki “Edirne'deki Hamamlar” kısmı ve Erken'in¹⁸ *Edirne Hamamları* makalesinde, bu yapıya herhangi bir şekilde değinilmemiştir. Söz konusu kaynaklarda kışla hamamına yer verilmemesi, yapının literatürde büyük ölçüde göz ardı edildiğini göstermektedir. Yapıyla ilgili müstakil bir çalışma bulunmamakla birlikte, bazı araştırmalarda kısa ve genel bir çerçeve dâhilinde değinildiği görülmektedir. Aslanapa,¹⁹ 1944 tarihli *Edirne Osmanlı Devri Âbideleri* adlı eserinde, hamamdan yalnızca iki kısa cümleyle söz etmiştir. Ancak, bu çalışmanın üçüncü bölümünde ele alındığı üzere, hamamın sıcaklık planına dair yaptığı değerlendirmeye katılmak mümkün değildir. Yılcı²⁰ ile Aşut'un²¹ çalışmalarında yapıya sınırlı ölçüde, yüzeysel bilgiler eşliğinde yer verilmiştir. Her iki çalışmanın da hamamla ilgili elde ettiği bilgilerin kaynağı olan Ünkazan'ın²² yüksek lisans çalışmasında ise askerî yerleşkenin bir parçası olan yapıya dair iki fotoğraf eşliğinde kısa bir betimleme yapılmış; hamamla ilgili olarak sadece 1861 yılına ait bir onarım bütçesine dair

¹⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Şûrâ-yı Devlet [İ..SD]*, No. 68, Gömlek No. 3978.

¹¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı-Umum Vilayetler Tahrirâtı [Y..PRK.UM]*, No. 25, Gömlek No. 90.

¹² Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Başbakanlık [30-18-1-2]*, Kutu. 32, Gömlek. 76, Sıra. 4.

¹³ Ratip Kazancıgil, *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi 1300-1994* (Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 1999), 139.

¹⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâbiâli Evrak Odası [BEO]*, No. 4020, Gömlek No. 301440; No. 4350, Gömlek No. 326229; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Harbiye [İ..HB]*, No. 168, Gömlek No. 16.

¹⁵ Ahmed Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu (İstanbul: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014), 1/1, 259-268;

¹⁶ Tosyavizâde Rifat Osman, *Edirne Rehnüması: Edirne Şehir Klavuzu*, haz. Ratip Kazancıgil (Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 2013), 83.

¹⁷ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi* (İstanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu, 1940), 94-99.

¹⁸ Sabih Erken, “Edirne Hamamları”, *Vakıflar Dergisi* 10 (1973), 403-419.

¹⁹ Yazar, kışla hamamına yönelik; “Aynı planda G ile işaret edilen yerde kışlanın hamamı bulunuyordu. Hamamın planı da bir kubbe etrafına hacvârî dört tonozdan ibaret bir halvet kısmı ile Türk hamam tarzından çok başka bir şekil arz etmektedir” demektedir; bk. Oktay Aslanapa, *Edirne Osmanlı Devri Âbideleri* (İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2013), 139.

²⁰ Adem Yılcı, *Edirne'deki Osmanlı Dönemi Hamamları* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 91-94.

²¹ Funda Aşut, *Mevcut Edirne Hamamları ve Zen İbrahim Paşa Hamamı Restorasyonu Üzerine Bir Araştırma* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 111-112.

²² Servet Ünkazan, *Edirne ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Askerî Mimari* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 41-42.

belgeye atıfta bulunulmuştur. Edirne kitabeleri üzerine bir çalışması bulunan Onur²³ ise hamamın inşa kitabesi hakkında bilgi verse de inşa kitabesine rastlanmamıştır. Dolayısıyla, bazı çalışmalarda yapı tamamen göz ardı edilmiş; değinilen araştırmalarda da yalnızca genel ve sınırlı bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışmada ise yapının ilk inşa dönemi, tarihsel kullanım süreci, geçirdiği onarımlar, plan ve tipolojik özellikleri, mekânsal kurgusu, yapım tekniği, taşıyıcı sistemi, kullanılan malzeme ve tezeyinat ile külhan gibi öğelerine dair arşiv belgeleri ve saha araştırmalarına dayalı kapsamlı bulgular sunulmaktadır. Anılan çalışmaların doğrudan bu yapıyı incelemeyi amaçlamadıkları ve kapsamlarının da buna elverişli olmadığı göz önünde bulundurularak, söz konusu eksikliği bir eleştiri değil, alandaki boşluğu tespit çabası olarak değerlendirmek gerekir. Bu bağlamda, Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Hamamı'na ilişkin tarihsel araştırma, yerinde inceleme, belgeleme, tipolojik karşılaştırma ve restitüsyon önerilerini içeren bu çalışma, alana özgün bir katkı sunmakta ve literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Yerinde inşa kitabesi bulunmayan hamamın inşa tarihi, mimari ve tipolojik özellikleri, tarihsel kullanım süreci ve onarımlarına ilişkin bilgiler ise yapı üzerinde yapılan gözlem, inceleme ve belgelemeye dönük saha çalışmasının yanı sıra arşiv belgeleri ve dönem kaynaklarının değerlendirilmesi sonucu elde edilmiştir. Verilerin elde edildiği arşiv belgeleri ve dönem kaynakları arasında Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri'nde yer alan kışla ve hamamla ilişkili farklı fonlardaki belgeler, Edirne Şer'iye Sicilleri, Edirne Vilayet Salnamesi (H.1319-M.1901), 1829-1830 yılları arasında hazırlanmış Sayger-Desarnod Albümü ve döneme ait anı ve hatıralar bulunmaktadır. Ayrıca TBMM tutanakları, GEEAYK kararları ve Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu arşivinde yer alan hava fotoğrafları da değerlendirilmiştir. Askeri yerleşkenin eki olan ve Osmanlı kışla hamamlarının tekil örneklerinden biri olarak günümüze kadar gelebilen Türk mimarlık tarihinin ihmal edilmiş bu önemli kültür varlığı üzerinde; 2019-2022 yılları arasında gözlem, inceleme, tespit ve belgelemeye yönelik saha çalışması yapılmış,²⁴ hamamın mevcut durumunun plan şeması çıkarılmıştır. Arşiv belgeleri, dönem kaynakları ve saha çalışmasından elde edilen verilerin analizi sonucunda; hamamın inşa edildiği dönem, yapılış tarihi, tarihsel kullanım süreci, geçirdiği onarımlar, tipolojisi, yapı ve çevresi, mekân düzeni ve özellikleri, külhan, su deposu ve tesisatı, yapım tekniği, malzemesi ve mimari öğeleri ile tezeyinat unsurları sistematik bir şekilde değerlendirilmiştir. Ayrıca tipolojik yönden benzer Türk hamamlarıyla karşılaştırmaya tabi tutulmuştur. Elde edilen tüm bulguları temel alarak oluşturulan restitüsyon önerileri ise yapının özgün mekân şeması ve biçimi hakkında bilimsel bir değerlendirme sunmayı amaç edinmektedir. Çalışma içeriğinde, arşiv belgeleri ve dönem kaynaklarından aktarılan bazı sözcüklerden günümüzde anlaşılabilir olanlar olduğu gibi bırakılmış ve böylece sadeleştirme nedeniyle oluşabilecek terminolojik kayıplar en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Osmanlı Türkçesinde kullanılan ancak günümüzde bilinirliği düşük olan bazı sözcüklerin anlamları ile önemli görülen bazı arşiv belgelerinin çözümleri dipnotlarda verilmiştir.

²³ Oral Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler* (Edirne: Edirne Eski Eserler Koruma Derneği-Yenilik Basımevi, 1972), 203.

²⁴ Belgeleme çalışmaları esnasında, Nikon D5600 dijital fotoğraf makinasıyla fotoğrafik tespitler yapılmıştır. Ölçümler için LEICA Disto D2 Model lazer mesafe ölçer, Bosch Universal Distance 50 dijital lazer metre, Ceta Form 5 ve 30 metrelik çelik şerit metreler kullanılmıştır. Yerinde yapılan ölçümlerin sonuçları ise kalem, cetvel, gönye, pergel, geleneksel çizim aletleri yardımıyla teknik çizim ve eskiz defterlerine geçirilmiştir. Sonrasında, tüm veriler Autocad 2021 programı yardımıyla sayısal ortama aktarılmıştır.

1. Tarihsel Süreç

II. Mahmud'un, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı Ağa Hüseyin Paşa'nın yardımıyla lağvetmesinden sonra, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu için Edirne'de iki-üç bin kişilik bir Piyâde Kışlası inşasına karar vermiştir.²⁵ Hassa mimarları hulefasından Mehmed Said, kışlanın keşfini yapmak üzere 4 Ağustos 1826'da görevlendirilmiş,²⁶ bir an evvel işe başlanması için Çirmen Sancağı Mutasarrıflığı'nın yanı sıra Edirne Muhafızı olarak da görev yapan Esad Muhlis Paşa'ya ferman gönderilmiş, inşaatı yürütecek bina emini olarak da Edirne Bostancıbaşı Abbas Bey görevlendirilmiştir.²⁷ Çirmen Sancağı Mutasarrıfı Esad Muhlis Paşa tarafından gönderilen kışlanın resmi ile istiap edeceği efradın defteri, makama takdim olunarak onay alınmıştır.²⁸ Edirne 342 Numaralı Şer'iye Sicili'ne göre, Süleyman Paşa mezarası denilen ve Sırık Meydanı'ndaki has ahırlarının arsasının yanında bulunan alanda²⁹ kışlanın inşasına başlanmıştır. Kışlanın inşasını, bina eminiğine memur edilen Edirne Bostancıbaşı Abbas Bey³⁰ ile Edirne Şehir Mimarı Mehmed Said³¹ birlikte yürütmüştür. Kışlanın yakın çevresinde bir hamam bulunmaması, er, erbaş ve zabitanın da uzak mesafelere yürüyerek kent içindeki mahalle hamamlarını kullanmalarının uygun görülmemesi nedeniyle, kışlayla birlikte bir hamamın inşası kararlaştırıldığı gibi³² bir de cami yapılması uygun bulunmuştur.³³ Kışlanın inşası 1827 yılı sonunda bitirilmiş olup³⁴ hamam da aynı tarihte tamamlanmış olmalıdır. Yapıyı tamamlayan Esad Muhlis Paşa'nın kaleme aldığı Kışla-i Hümayûn'un inşâ kitabesine H.1243 (M.1827-1828) tarihi düşülmüştür.³⁵ Ancak Onur'un bahsettiği hamamın inşâ kitabesine³⁶ yapı üzerinde rastlanmamıştır. Hamamı yapan mimar veya ustanın kim olduğuna dair herhangi bir kayda da ulaşılamamıştır.

14 Eylül 1829'da yapılan Edirne Antlaşması sonucunda nihayetlenen 1828-1829 Rus-Osmanlı Savaşı esnasında, Rus ordusunda görev yapan kütüphaneci Sayger ile ressam Desarnod tarafından betimlenen plana göre, her köşesinde dışa doğru çıkıntılı dörtgen kuleler bulunan ve dikdörtgen bir avluyu çepeçevre kuşatan koğuşlara sahip olan kışla, oldukça geniş bir alanı kapsamaktadır.³⁷ Sayger-Desarnod planında işaretlenmiş harflere göre,³⁸ kışlada ana giriş kapısı (A), minare ve cami (B, C), iç avluda köşelere yerleştirilmiş dört adet çeşme (D), mutfaklar (E), laboratuvar (F), hamam (G), külhan (H), hamama bitişik su deposu (I) ile koğuşların avlu cephelerine el-yüz temizliği için yerleştirilmiş çok sayıda musluklar-lavabolar (K) bulunmaktadır (Şekil 2.a). 1829-1830 yıllarına ait çizimlere göre; G ile işaretlenen ve Piyâde Kışla-i Hümayûnu ile aynı tarihte inşa edildiği düşünülen hamam, câmekân (soyunmalık), ılıkılık, sıcaklık, su haznesi ve külhan bölümlerinden³⁹ oluşmaktadır (Şekil 2.b).

²⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun [HAT]*, No. 294, Gömlek No. 17481; No. 1418, Gömlek No. 57989; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Askeriye [C..AS]*, No. 362, Gömlek No. 14990.

²⁶ BOA, C..AS, No. 957, Gömlek No. 41596.

²⁷ *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1241-1242)*, İSAM Kadı Sicilleri Kataloğu, No. 4960/342, 12a; BOA, *HAT*, No. 290, Gömlek No. 17368.

²⁸ BOA, *HAT*, No. 596, Gömlek No. 29281.

²⁹ *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1241-1242)*, 12b-13b.

³⁰ BOA, *HAT*, No. 595, Gömlek No. 29195.

³¹ *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1241-1242)*, 21b-22a.

³² *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1241-1242)*, 21b-22a.

³³ *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1241-1242)*, 12b-13b.

³⁴ Ahmed Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, haz. Niyazi Adıgüzel-Rasit Gündoğdu (İstanbul: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014), 1/2, 356; BOA, *HAT*, No. 595, Gömlek No. 29195; No. 1086, Gömlek No. 44218.

³⁵ Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*, 203.

³⁶ Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*, 203.

³⁷ C. Sayger-A. Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830* (Paris: Chez Engelmann & Cie, 1830), pl. 51.

³⁸ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

³⁹ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

Hamamın soyunmalık bölümünde, giyinme-soyunma ve dinlenme amaçlı iki kademeli bir seki ile mekânın ortasında mermer veya taştan imal edilmiş olduğu düşünülen kareye yakın dikdörtgen biçimli ve ortasında yuvarlak fiskiye bulunan bir havuz gösterilmiştir. Havuzun üzerinde bulunduğu ve soyunmalık döşemesinden birkaç basamaklık kot farkıyla ayrılan düzlem ise dinlenme alanı olmalıdır. Bu alan, soyunmalık döşemesine göre daha yüksekte veya bir ihtimal daha alt kotta tutulmuştur. Ilıklık bölümünde bulunan iki hücrenin ise tıraşlık (usturalık) olduğu düşünülmektedir (Şekil 2.b). Külhan, Kışla Vaziyet Planı'nda (Şekil 2.a) kare biçimli olarak gösterilmiş, ancak hamam planında (Şekil 2.b) belirtilmemiştir. Günümüze ulaşan ve ılıkığa bitişik olan hela kısmı, Sayger-Desarnod'un hamam planında gösterilmemiş olsa da ılıklıktan hela kısmına geçilen kapı açıklığı gösterildiği gibi, vaziyet planında da ılıkılık ve külhana bitişik durumda (Şekil 2.a) işlenmiştir.⁴⁰ Yapı üzerinde yapılan incelemede, farklı dönemlerde tamir geçirdiği görülen helanın, hamamın diğer mekânlarıyla aynı dönemde inşa edildiği anlaşılmaktadır. Çizilen hamam planında, sıcaklığa bitişik olan soğuk su deposu gösterilirken bu depoya bitişik olan yedek su deposu ise belirtilmemiştir. Yedek su deposunun yapım tekniği incelendiğinde, soğuk su deposu ve hamamın diğer bölümleriyle malzeme ve teknik açısından benzerlik gösterdiği ve dolayısıyla ilk inşa esnasında yapıldığı düşünülmektedir. Sayger-Desarnod planında hamamın bazı birimlerinin gösterilmemiş olması, bu alanlara girilmediği veya dikkatli bir inceleme yapılmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

İnşasına 1826'da Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu ile aynı tarihte başlanan⁴¹ ve kısmen bitirilerek 1828'de açılan⁴² İstanbul Davud Paşa Asakir-i Mansure-i Muhammediye Kışlası'nın müştemilatları ise 1834'te tamamlanmıştır.⁴³ Kışlanın dikdörtgen biçimli ve orta avlulu planı, Piyâde Kışla-i Hümayûnu ile benzer özellikler taşır (Şekil 3). Bu kışladaki hamamın sıcaklık bölümü, Piyâde Kışla-i Hümayûnu hamamındaki gibi eyvanlı ve halvet hücreli olmayıp sekizgen göbek taşının etrafını saran bir kare mekândan oluşur. Dikdörtgen biçimli ve içerisinde hela ile tıraşlık bölümleri bulunan ılıkılık mekânı ile soyunmalık mekânının boyutları, sıcaklığa göre küçük tutulmuştur (Şekil 4). Aynı yıllarda yapılan iki kışlanın plan şemalarındaki benzerlik hem hamam yapılarının plan şemalarında hem de hamamların kışla pavyonları ve koğuşlarıyla ilişkisinde görülmez. Davud Paşa Kışlası Hamamı,⁴⁴ kışlanın koğuşlarına eklenmiş ve onların devamı niteliğinde olup, avlu içinde yer alır. Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu'nun eklerinden biri olan tek minareli fevkâni cami de Davud Paşa Kışlası Hamamı gibi, koğuşların arasında yer almakta ve onlara eklenmiş şekilde avlunun içerisinde konumlanmaktadır. Buna karşın, Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı avlu dışında bırakılmıştır. Bu tercihin bilinçli bir karar olduğu, hamamın yalnızca askerlere hizmet vermekle kalmayıp aynı zamanda umuma açık olmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Bu durumun birden fazla nedeninin olduğu düşünülmektedir. Hem hamamın giderlerinin karşılanabilmesi için kendi gelirini sağlaması hem de bulunduğu semtteki halkın temizlik ihtiyacının karşılanmasına yönelik bir planlama yapılmış olmalıdır. Yakın çevrede umuma açık bir genel hamam olmaması bu değerlendirmeyi desteklemektedir.

⁴⁰ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

⁴¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi Defterleri [D.BŞM.d]*, No. 9262.

⁴² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e]*, No. 711, Gömlek No. 71.

⁴³ BOA, *HAT*, No. 310, Gömlek No. 18326; No. 595, Gömlek No. 29149.

⁴⁴ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Mühimme [A.}MKT.MHM]*, No.14, Gömlek No.82.

Kışla hamamı ile diğer eklerin 1829 Rus işgali⁴⁵ sonrası onarıldığı,⁴⁶ daha sona sırasıyla 1837, 1838-1839, 1846, 1847, 1849 ve 1854 yıllarında çeşitli tamirler gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁷ Edirne'nin 23 Cemâziyelevvel 1245 (20 Kasım 1829)'de Ruslar tarafından tahliye edilmesi⁴⁸ sonrasında, işgal esnasında kışlada kalmış olan Rus hastalar da ayrılmışlardır. Bu olay sonrasında, yapı temizlenip (*tathir*) tamir ve badana olunarak tekrar Asakir-i Mansure'nin ikametine hazırlanmıştır.⁴⁹ Maliye Nezâreti Masârifât Muhasebeciliği Defterleri kayıtlarına göre, tamire ihtiyaç duyan kışla ve ekleri için 1838'de Serasker Mehmed Said Paşa'nın girişimleriyle, Ebniye-i Hassâ Müdürlüğü tarafından bir keşif hazırlanarak, Maliye Nezâreti'ne gönderilmiştir. Tamire muhtaç mahallerin muayene edilmesinin yanı sıra işin icrasına da yardım etmesi maksadıyla, 3 Safer 1254 (28 Nisan 1838)'de Edirne Müşiri Emin Paşa'ya Emirnâme-i Sâmi yazılmıştır. Tamirin yapılması hususunda onay alınması amacıyla hazırlanan keşif, Maliye Nezâreti tarafından 27 Rebülevvel 1254 (20 Haziran 1838)'de Sadâret'e gönderilmiş, 29 Rebülevvel 1254 (22 Haziran 1838)'de ise uygulamaya başlanmasına yönelik talimat alınmıştır.⁵⁰ Kışla-i Hümâyûn'un tamir masrafını gösterir keşifte, hamamın da tamirinin gerektiği görülmektedir. Keşfe göre,⁵¹ çeşitli tamir ve yenilemeler için 791.741 kuruşun gerekli olduğu hesaplanmış, ayrıca tamirat için gerekli malzeme miktarı da belirtilmiştir.⁵² Bu belgeler ışığında; hamamın ılıklik ve sıcaklık mekânlarının kurşun örtüsünün yanı sıra bu mekânların kubbe ve tonozlarındaki tepe camları, külhanın ve câmekânın⁵³ kiremit örtüsü, saçaklar, su depoları, iç ve dış sıva ile muslukların tamir edildiği ortaya çıkmaktadır. 1839 yılında ise kışladaki diğer birimlerin yanı sıra hamam da onarılmış ve suyuollarına yönelik kapsamlı bir tamirat yapılmıştır.⁵⁴

II. Mahmud döneminde Edirne, Ordu-yu Hümâyûn'un muvazzaf askerleri ile 1834'te yapılan düzenlemeyle kurulan ve ihtiyat kuvveti olarak görev yapan Asakir-i Redif⁵⁵ için önemli merkezlerden birisi olmuştur. Kent, Sultan Abdülmecid döneminde yapılan 1843 yılı askerî düzenlemesi⁵⁶ esnasında Şumnu merkez olmak üzere Tuna havzası ve bölgesini kapsayan İkinci Ordu bölgesinde kalmıştır.⁵⁷ Bu çerçevede, Edirne ve havalisinde ikamet ettirilecek redif (ihtiyat)

⁴⁵ BOA, HAT, No. 1027, Gömlek No. 42789.

⁴⁶ *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1244-1247)*, İSAM Kadı Sicilleri Kataloğu, No. 4970/352, 93b; BOA, HAT, No. 1077, Gömlek No. 43950.

⁴⁷ *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1252-1255)*, İSAM Kadı Sicilleri Kataloğu, No. 4979/361, 16a-b, 86b-89a, 90a; BOA, *İ.MVL*, No. 307, Gömlek No. 12688; BOA, HAT, No. 320, Gömlek No. 18825; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Dahiliye [İ.DH.]*, No. 117, Gömlek No. 5936; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubî Kalemi Evrakı [A.]MKT*, No. 90, Gömlek No. 42; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âsafî- Âmedî Kalemi [A.]AMD*, No. 11, Gömlek No. 70; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Meclis-i Vâlâ [MVL]*, No. 229, Gömlek No. 31; No. 341, Gömlek No. 61.

⁴⁸ BOA, HAT, No. 1079, Gömlek No. 43964.

⁴⁹ BOA, HAT, No. 1077, Gömlek No. 43950.

⁵⁰ "Mâliye Nâzırı müşir-i mükerrrem saadetlü atüfetlü Paşa Hazretleri, ... Zikr olunan resm-i defterler merbûtan gönderilmeğe iktizâ-yı tesviyesini himmet buyurasın deyu buyruldu... Fî 29 Ra sene (12)54"; bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezâreti Masârifât Muhasebeciliği Defterleri [ML.MSF.d]*, No. 89, 1.

⁵¹ "...Kışlanın üzerine ve köşelerde kâin sūdre ve onların üzerine ve matbah üzerine ve hamam câme-kânıyla külhan üzerine iktiza eden kiremit..." in yekûn masrafı 275.436 kuruş, "...Kışlak-ı mezkûrda kâin hamam üzerinin kurşun tamiriyle etrafının derzi ve derununun sıvası ve müceddeden tepe camlarının vâz'ı..." için gereken kurşun yekûnu 35.000 kuruş, "...Zikrolunan hamamın derun-i sıvası ve... muslukları tekmiyle birununun derzi..." için 279.200 kuruş, "...Hamam-ı mezkûrun câmekân tamiri..." 13.005 kuruş, "...Zikr olunan saçak ve soğuk su hazneleriyle kebir su hazinesinin tamiri..." için 126.700 kuruş, "...hazine-i merkumelerin derununa lekun kalayı..." için ise 62.400 kuruş gerekli olduğu hesaplanmıştır; bk. BOA, *ML.MSF.d*, No. 89.

⁵² BOA, *ML.MSF.d*, No. 89.

⁵³ câmekân: Elbise soyunulacak yer, hamamda soyunma odası, camlık, camlı bölme; bk. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Doğu Matbaası, 1962), "câmekân", 150.

⁵⁴ *Edirne Şer'iye Sicil Defteri (1252-1255)*, 86b-89a.

⁵⁵ Ahmed Lûtfî, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* (Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası, 1302), 5/74; BOA, *TS.MA.e*, No. 511, Gömlek No. 3; No. 1165, Gömlek No. 17; No. 685, Gömlek No. 14; BOA, HAT, No. 291, Gömlek No. 17404; No. 1438, Gömlek No. 59106.

⁵⁶ BOA, HAT, No. 1638, Gömlek No. 38; No. 1638, Gömlek No. 39; No. 1639, Gömlek No. 28.

⁵⁷ Mahmud Şevket, *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi: Osmanlı Ordusunun Bidâyet-i Teessüsünden Zamânımıza Kadar*, çev. Nurettin Tursan-Semiha Tursan (Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Ankara Basımevi, 1983), 2/83-84.

askerlerinin toplanması ve teferruatı hakkında talimatname çıkarılarak ilgili birliklere gönderilmiştir.⁵⁸ Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu, bu dönemde bölgedeki askerî yapılanmalar içinde en dikkat çekici ve stratejik öneme sahip yapıdır. 1847'deki depremde dolayı Kışla-i Hümayûn'un suyolunun zarar görmesi sonrası, 20 lüle⁵⁹ olan su hacminin dörtte üçü kaybolarak 4 lüleye düşmüştür. Bu durum sonrası kışlalar ile hamama yeterli miktarda su sağlanamamıştır. Sorunu çözümlmek için yeni bir su kaynağının tespiti amacıyla keşif yapılmıştır. Serasker Mehmed Said Paşa, 29 Receb 1263 (13 Temmuz 1847) tarihinde Sadâret'e gönderdiği tezkerede, gerekli masrafların Edirne Eyaleti Emvâli'nden karşılanmasının mümkün olduğunu belirtmiştir. Meselenin çözümü, 2 Şaban 1263 (16 Temmuz 1847)'de Edirne Valisi'ne havale edilmiştir.⁶⁰ Hamamın yanı sıra Piyâde ve Süvari Kışlalarını da ilgilendiren bu mesele, süratle çözüme kavuşturulmuş olmalıdır.

Kışla-i Hümayûn, 17 Ramazan 1273 (11 Mayıs 1857) tarihinde yanmıştır.⁶¹ Piyâde Kışla-i Hümayûn'un yanmış olan mahalleriyle harap yerlerinin yaptırılması için 1857'de keşif hazırlanmış ve aynı yıl tamir edilmesi yoluna gidilmiştir.⁶² Onarım sonrasında, Erzincani Ahmed Paşa'nın ilk valiliği zamanında yazdırılan tamir kitabesine H.1273 (M.1857) tarihi düşülmüştür.⁶³ Yazışmalara göre, hamamın yangına maruz kalıp kalmadığı anlaşılmamakta ise de bakımsızlıktan harap vaziyete düşmesi ihtimal dâhilindedir. Meclis-i Vâlâ belgeleri arasında yer alan 3 Muharrem 1277 (22 Temmuz 1860) tarihli tezkereye göre, hamamın tamir olunması için izin istenmektedir.⁶⁴ Bu tezkerenin ardından, Maliye Nezareti 3 Recep 1277 (15 Ocak 1861)'de Meclisi Vâlâ'ya havale ettiği bir yazıyla, hamamın harap durumda olduğunu ve tamire muhtaç bulunduğunu bildirmiştir. Tümüyle harap olmaması için mahallinde bir keşif yapılmış, tamir için 22.400 kuruş tutarında bir bütçeye ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Hamamın tamir edilmesi işi 15 Recep 1277 (27 Ocak 1861)'de yirmi iki bin dört yüz kuruşla İstefan (veya Stefan) Kalfa'ya tevdi edilmiştir. Kışla hamamı olması dolayısıyla işin ciddiyeti de belirtilerek konu 22 Receb 1277 (3 Şubat 1861)'de Meclis-i Vâlâ'dan Sadâret'e, oradan da Padişah'a arz edilmiş⁶⁵ ve sonraki aylarda tamir görmüştür.⁶⁶

Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde çıkarılan Teşkilat-ı Vilayât Nizamnâmesi ahkâmınca, Edirne eyalet olmaktan çıkarılarak vilayet haline getirilmiştir.⁶⁷ Edirne'nin İkinci Ordu'nun merkez üssü olmasının⁶⁸ ardından, Kışla-i Hümayûn 1869'da yeniden yanmıştır.⁶⁹ Yangının verdiği tahribatı tespit amacıyla 1873'de çizilen bir plana göre, dikdörtgen avlu etrafında dört kanattan meydana gelen kışlanın, hamam ve mutfaklar tarafındaki güneybatı kanadı ile camisi hariç, diğer üç bölümünü meydana getiren kuzeydoğu, kuzeybatı ve güneydoğu kanatları harap olmuştur.⁷⁰ Yazışmalara ve çizilen plana göre hamam ve mutfaklar zarar görmemiştir. Bir süre

⁵⁸ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadaret Mektubi Kalemi Nezaret ve Deva'ir* [A.}MKT.NZD], No. 71, Gömlek No. 24; No. 71, Gömlek No. 38.

⁵⁹ Lüle/lüle: çeşme, musluk gibi şeylere takılan boru; halka gibi dürülmüş şey; kâğıt külâh, boru; bk. Develioğlu, "lüle", 662. Osmanlı Türkçesi'nde suyun ölçü birimi olarak kullanılmakta olup 1 lüle su 36 lt/sn'dir.

⁶⁰ BOA, A.}MKT, No. 90, Gömlek No. 42.

⁶¹ Ahmed Bâdî Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, 1/2, 727; BOA, İ..DH, No. 378, Gömlek No. 24945.

⁶² BOA, İ..DH, No. 391, Gömlek No. 25879.

⁶³ Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*, 204.

⁶⁴ BOA, MVL, No. 912, Gömlek No. 39.

⁶⁵ BOA, İ..MVL, No. 442, Gömlek No. 19662.

⁶⁶ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD.d], No. 13821.

⁶⁷ *Düstûr*, Tertib 1, (Dersaadet: Matbaa-i Âmire, 1289), 1/608, 625; BOA, MVL, No. 1065, Gömlek No. 47; BOA, A.}MKT.MHM, No. 387, Gömlek No. 20.

⁶⁸ Dağdevirenzade Mustafa Şevket, *Dağdevirenzade Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, haz. Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe (Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, 2005), 81.

⁶⁹ Tosyavizâde Rifat Osman, *Edirne Şehir Klavuzu*, 88-89; BOA, A.}MKT. MHM, No. 437, Gömlek No. 78.

⁷⁰ BOA, İ..DH, No. 672, Gömlek No. 46833.

kullanılmayan Kışla-i Hümayûn'un yanmış kısımları Sultan Abdülaziz döneminde Edirne Valisi olan Erzincani Hacı İzzet Paşa zamanında, 1873'te esaslı bir şekilde inşa ve tamir edilmiştir.⁷¹ Bu esnada hamamın da tamir görmüş olduğunu varsaymak gerekir.

Bu olay sonrasında, R.1293 (1877-1878)'de tekrar kısmen yandığı anlaşılan kışla,⁷² Sultan II. Abdülhamid döneminde kısım kısım yeniden inşa edilmiştir. Maliye Nezareti yazışmaları arasında yer alan 7 Cemâziyelevvel 1306 (9 Ocak 1889) tarihli bir belgedeki ifadelerle⁷³ göre; bu yangında hamamın da oldukça zarar gördüğü, Asâkir-i Şâhâne tarafından yeni baştan tamir ve inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴ Yazışma, kışla ve hamamın istilâ ve yangın sebebiyle harap olduğundan bahsetmektedir. İstilâdan kasıt, 1877-1878 tarihindeki Osmanlı-Rus Savaşı esnasında, Ocak 1878-Mart 1879 yılları arasında Rusların Edirne'yi işgali olmalıdır.⁷⁵ Peter Krapetrov'un 1878 yılına ait anılarına göre, savaş sonrasındaki işgal döneminde, kışla yanındaki Sırık Meydanı'nda üst düzey Rus subaylar kalmaktadır.⁷⁶ Yangının, bu savaş esnasındaki çatışmalardan çıkmış olma ihtimali yüksektir. Rusların çekilmesi sonrasında, kışlanın altı taburluk kısmı 1880'de tamamlanarak askerler yeniden yerleştirilmiştir.⁷⁷ Tek katlı ve koridorsuz olarak yapılmış olduğu anlaşılan bu kısmın dışında kalan diğer yarısı üzerine H.1301 (1883-1884) yılında, askerler tarafından barakalar yaptırılmıştır.⁷⁸ H.1302/1884-1885 yılında, kışlanın genişletilip iki katlı olarak yeniden yapılması yönünde padişah emri çıkmıştır.⁷⁹ Sadrâzâm ile Nâzır-ı Umûr-ı Mâliye arasında cereyan eden 8 Rebiü'lâhîr-12 Şevval 1306 (12 Aralık 1888-11 Haziran 1889) tarihleri arasındaki yazışmalara göre, yangından ve istilâdan harap olan hamamın yeni baştan inşa edilerek hizmet vermeye başladığı anlaşılmaktadır.⁸⁰ Belgelere göre, Edirne'nin 1 Mart 1295 (13 Mart 1879)'de Rus işgalinden kurtulması⁸¹ sonrasında, yeniden inşa edilen kışla ile birlikte hamamın da tamir gördüğü anlaşılmaktadır.

Edirne Vilâyet Salnamesine göre H.1307/1889-1890, Dağdevirenzade'ye göre ise R.1306/1890-1891 tarihinde, kışlanın hastane yönündeki cephesi ve harap halde bulunan bazı kısımları, II. Abdülhamid'in yakın ilgisiyle yeniden inşa edilmeye başlanmıştır.⁸² Her iki kaynaktan da bahsedilen bu kısımlar, on dört tabur alacak büyüklükte yeniden inşa edilerek, 8 Cümâd-el-ülâ 1310 (28 Kasım 1892) Pazartesi günü törenle açılmıştır.⁸³ Vali İzzet Paşa'nın yazdığı inşa kitabesi H.1310 (1892-1893) tarihlidir.⁸⁴ Kışlanın yeniden inşa ve ikmal olunmakta olan bir diğer kısmının

⁷¹ Ahmed Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, 1/2, 731; BOA, *İ.DH*, No. 672, Gömlek No. 46833; No. 674, Gömlek No. 46982; BOA, *A.İMKT.MHM*, No. 463, Gömlek No. 55; No. 467, Gömlek No. 5.

⁷² *Edirne Vilâyet Sâlnâmesi H.1319-M.1901*, çev: Ratip Kazancıgil vd. (İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2. Basım, 2014), 2/235-236; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, 1/2, 737; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât [Y..A...HUS]*, No. 165, Gömlek No. 167.

⁷³ "...ve hamam dahi mukaddema vukûbular harîk ve istilâdan külliyyen harâb olup müceddeden bi'l-inşâ Asâkir-i Şâhâneye inhisar eylemesinden nâsi..."; bk. BOA, *İ.DH*, No. 1153, Gömlek No. 90166.

⁷⁴ BOA, *İ.DH*, No. 1153, Gömlek No. 90166.

⁷⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrakı [Y..EE]*, No. 84, Gömlek No. 113; BOA, *Y..A...HUS*, No. 160, Gömlek No. 71.

⁷⁶ Hüseyin Mevsim, *Bulgar Gözüyle Edirne* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 78.

⁷⁷ BOA, *Y..A...HUS*, No. 165, Gömlek No. 167.

⁷⁸ *Edirne Vilâyet Sâlnâmesi H.1319-M.1901*, 2/235-236.

⁷⁹ *Edirne Vilâyet Sâlnâmesi H.1319-M.1901*, 2/235-236.

⁸⁰ BOA, *İ.DH*, No. 1153, Gömlek No. 90166.

⁸¹ BOA, *Y..A...HUS*, No. 160, Gömlek No. 71.

⁸² Dağdevirenzade Mustafa Şevket, *Dağdevirenzade Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, 81; *Edirne Vilâyet Sâlnâmesi H.1319-M.1901*, 2/235-236.

⁸³ *Edirne Vilâyet Sâlnâmesi H.1319-M.1901*, 2/235-236; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, 1/2, 737-738; BOA, *DH.MKT*, No. 2041, Gömlek No. 8; BOA, *Y..PRK.UM*, No. 25, Gömlek No. 90; BOA, *BEO*, No. 156, Gömlek No. 11626.

⁸⁴ Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*, 205.

temel atma merasimi de 23 Temmuz 1894'de yapılmış,⁸⁵ taburların kalacağı mahaller ve diğer ek yapıların inşaatlarına ise devam edilmiştir. Kışlanın bir taburluk kısmı ile bir redif deposu, 1901'de tamamlanarak⁸⁶ hizmete açılmıştır.

Sadrâzâm Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın, Piyâde Kışlası Hamamı'nın gelirlerinin kullanımı ve paylaşımı hakkında 8 Rebiü'l-âhir 1306 (12 Aralık 1888)'da Maliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda;⁸⁷ Piyâde Kışlası Câmî-i Şerîfi'nin hatip, imam, hademe ve diğer vazifelilerinin ücretleri ve ta'yinâtının bugüne kadar hamamın gelirlerinden karşılandığı, hamamın gelirlerinden Asâkir-i Şâhâne ve Hazîne-i Mâliye istifade ettiği için vazifelilerin giderlerinin de ilgili kurumlar tarafından karşılanması gerektiği bildirilmiştir. Ancak, bu konuda henüz bir netice alınamadığı belirtilerek, çözümlenmesi hususuna yardımcı olunması istenmiştir. Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa tarafından 7 Cemaziye'l-evvel 1306 (9 Ocak 1889)'da verilen cevabi yazıda⁸⁸ ise câmî-i şerifin görevlilerine yapılacak ödemelerin Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'nden karşılanmasının gerekli olduğu bildirilmiştir. Ancak, Sadrâzâm Mehmed Kâmil Paşa 12 Ramazan 1306 (12 Mayıs 1889)'da gönderdiği yazıyla,⁸⁹ vazifelilerin ücretlerinin Maliye Nezareti bütçesinden ödenmesinin gerekli olduğunu kesin bir şekilde bildirmiştir. Maliye Nazırı, bu cevap ve emir üzerine, 12 Şevval 1306 (11 Haziran 1889) tarihli yazıyla gereğinin yapılacağını ifade etmiştir.⁹⁰ Ordu-yu Hümâyûn'a ait olan hamamın aynı kurum tarafından işletildiği, hasılatından elde edilen gelirin ise askerîye ve Maliye Nezareti'ne ait olduğu görülmektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası ortaya çıkan ve imparatorluğun dağılmasıyla sonuçlanan uzun savaş yıllarından hemen önce, Maliye Nezâreti tarafından hamamın maliye hazinesine devri gündeme alınmıştır. Maliye Nezâreti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti evraklarına göre, Edirne Defterdarlığı'nın 31 Temmuz 1328 (13 Ağustos 1912) tarihinde Maliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda,⁹¹ Asâkir-i

⁸⁵ Ahmed Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, 1/2, 749.

⁸⁶ BOA, *DH. MKT*, No. 2530, Gömlek No.123.

⁸⁷ "...Cennet-mekân Sultan Mahmud Han-ı Sâni Hazretleri'nin Edirne'de ihyagerdeleri olan piyâde kışlası derûnundaki câmî-i şerîfin hatib ve imam ve hademe-i sâiresi vezâif ve ta'yinâtının sûret-i tesviyesi hakkında Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesiyle cereyân eden muhabere cevâbında vezâif ve ta'yinât-ı mezkûrenin Edirne ihtisab rûsumiyesi kışla hamamı hasılatından tesviyesi meşrûta olub şimdiye kadar da o yolda muamele edildiği ve rûsum-ı mezkûrenin vergiye inkılabından ve hamamın dahi Asâkir-i Şâhâneye inhisarından dolayı varidâtından Hazîne-i Mâliye ile cihet-i askerîye istifade etmekde oldukları cihetle zikr olunan vezâif ve ta'yinâtının Hazîne-i Celîle ile cihet-i askerîyeden tesviyesi lazım geleceği gösterilmesine mebni icrâ-yı icâbı 8 Ramazan sene 305 (18 Mayıs 1888) tarihinde zeylen makam-ı Nezarete bildirilmiş ve keyfiyet taraf-ı vâlâ-yı Ser-askerîye dahi iş 'ar olunmuş idi. Bu babda henüz bir netice hâsıl olmadığı..."; bk. BOA, *İ.DH.*, No. 1153, Gömlek No. 90166.

⁸⁸ "...câmî-i şerîfi mezkûrun hitâbet ile müezzînlik ve kayımlık cihetleri için takdir olunan beratlarla zikr olunan vezâifin ihtisab rûsumundan ve muayyenâtın hamam mersulatından mahsus idüğü gösterilmiş ise de ihtisab rûsumu yevmiye-i dekâkin ve tahmishâne ve damga rûsumundan ibaret olduğu halde tahrîr-i emlak usûlünün icrâsıyla bâ-irâde-i seniyye lağv olunmasından..."; "...evkâf-ı hümâyûn hazinesinden mazbut evkaf fazla-i varidâtından tesviyesi icâb edeceği..."; bk. BOA, *İ.DH.*, No. 1153, Gömlek No. 90166.

⁸⁹ "...Mâliye Nezâret-i Celîlesi rûsum-ı mezkûreyi vergi nâmıyla yine istifa etmekde olarak gaib etmemiş olduğundan vezâif ve muayyenat-ı mezkûrenin hazine-i evkafa tahmiline mahal olmayacağı ve mâmâfih bir vakfın varidâtından diğer vakfa akçe sarfına mesağ-ı şer 'i olmadığı..."; bk. BOA, *İ.DH.*, No. 1153, Gömlek No. 90166.

⁹⁰ BOA, *İ.DH.*, No. 1153, Gömlek No. 90166.

⁹¹ "Maliye Nezâret-i Celîlesi'ne

Devletlû Efendim Hazretleri,

Edirne'de kâin Piyâde Kışlası civarındaki mirî hamamın maliyeye devri hakkında Dördüncü Kolordu-yı Hümâyûn Kumandanlığı'na sebk eden iş'arı âciziye cevâben mezkûr hamam askerî sa'y ü gayretiyle vücûda getirilerek Asâkir-i Şâhâne'nin istihmamına mahsus ve mahiye te'min eylediği yüzelli guruh raddesindeki irad kalemiyle ise hamamın ta'minat-ı mütemâdiye ve peştamal ve sâire masârifat-ı dâimesine karşılık tutulmakda olduğundan bahisle cihet-i maliyeye devri halinde mârûl-arz masârifat-ı mübremeye karşılık kalmayacağından cihet-i askerîyede kalması lüzumu iş'ar olunmuşdur. Bi'l-umum emâkin ve emlak-ı emiriyyenin hukuk-ı tasarrufiye ve idâresi Hazîne-i Celîle Maliyeye aid olduğuna göre suret-i iş'ar muhâlif usûl ve tebligat görülmüş ise de irâdî masrafına kifayet etmeyen ve münhasıran Asâkir-i şâhânenin eshâmiçün efrâd-ı askerîyenin mesâibiyle vücûda getirilen mezkûr hamamın cihet-i maliyeye devri halinde Hazîne-i Celîle için bir menfaat te'min edemeyeceği beyan olunmasına nazaran kemakân idâre-i askerîyede ibkâsı câiz olub olmadığının arz ve iş'arına müsâseret kılındı, ol-babda emr ü fermân hazret-i men lehü'l emrindir Fi 31 Temmuz 328, Defterdar"; bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezâreti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti [ML. EEM]*, No. 930, Gömlek No.8, 1.

Şahâne'nin yıkanmasına (hamamlanma) mahsus olmak üzere, askerlerin gayretiyle meydana getirilen hamamın 150 kuruşluk gelirin, ancak mütemadiyen çıkan tamirler ile peştamal vs. gibi daimi masraflarını karşılayabildiği; maliyeye devri halinde zorunlu masraflarını karşılayacak gelir kalmayacağı, geliri masraflarını karşılamayan hamamın maliyeye devri halinde hazine için bir menfaat temin edilemeyeceği belirtilerek, bu konuda emir beklenmekte olduğu bildirilmiştir. Mâliye Nezâreti'nin 11 Ağustos 1328 (26 Ağustos 1912) tarihinde Defterdarlığa gönderdiği cevabi yazıda⁹² ise gelirleri ve masrafları genel bütçeye dâhil bulunan işyerlerinin özel gelirleri olamayacağı gerekçesiyle, Asâkir-i Şahâne'nin yıkanmasına mahsus hamamın aylık 150 kuruş tutarındaki gelirin, binanın devamlılığına ve peştamal gibi daimi masraflarına karşılık tutulmakla birlikte, askerler tarafından idare edilmesinin uygun görülmediği belirtilmiştir. Bu nedenle, lüzumlu tamiratının hazinece yapılması ve eskiden olduğu gibi askerlerin ücretsiz olarak yıkanması kaydıyla, taliplisine müzayedeye yoluyla ihalesine imkân tanındığı bildirilmiş; sonucu hakkında Hazineye de malûmat verilmesi istenmiştir.⁹³ Yazışmalardaki önemli noktalardan birisi, hamamın bir işletme olarak müzayedeye konabilecek kadar sağlam vaziyette bulunmadığı ve müzayedeye öncesinde tamir edilmesinin gerekli olduğudur. Ancak, belgelerde bahsi geçen tamiratın yapılıp yapılmadığının yanı sıra müzayedenin sonucuna yönelik de bir belgeye rastlanmamıştır. Bu yazışmalardan bir buçuk ay sonra Balkan Savaşı çıktığı için müzayedenin yapılmamış ya da iptal edilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Ancak, ordunun ihtiyacı nedeniyle askerlerce hamamın kullanımının devamlılığı için 1912'de yeni bir tamiratın yapılmış olması mümkündür.

Osmanlı Devleti'nin dağılmasını tetikleyen uzun savaşlardan biri olan I. ve II. Balkan Savaşları (8 Ekim 1912-10 Ağustos 1913) sırasında, Piyâde Kışlası oldukça faal şekilde kullanılmıştır. Bu savaşlar esnasında, Onuncu Fırka'da Kurmay Binbaşı rütbesiyle görev yapan Kâzım Karabekir'in anılarına göre;⁹⁴ kışla, Edirne Mevki-i Müstahkem Kumandanı Mehmed Şükrü Paşa'ya bağlı 10. Nizâmiye Fırkası'nın 28., 29. ve 30. Alaylarına ait taburlar tarafından kullanılmakta ve savaş esnasında, kışla ve eklerinin bombardımanla tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Nizâmiye Fırkası'nın 28. Alay 1. Tabur 4. Bölük 1. Takım Kumandanı Mülâzım (Teğmen) Hüseyin Cemâl Efendi, hatıralarında savaş esnasında düşmanın püskürtüldüğü bir andan bahisle;

...bu ümid ve heves-i gâlibiyet ile iki gün istirahat edildi. Çamaşırlar yıkandı. Sökükler dikildi. Kışla hamamı da vücûda bir zindegi-i⁹⁵ çâlâki⁹⁶ bahşetdi

⁹² “...Tarih-i sevk: Fî 11 Ağustos 328

Edirne Defterdarlığı'na

892 numarolu ve 31 Temmuz sene 328 tarihli tahrirat-ı vâlâlarına cevabdır. Varidât ve masârif-i muvazene-i umûmiyeye dâhil bulunan devâirin varidât-ı hususiyesi olamayacağı cihetle, Piyâde Kışlası civârında kâin ve Asâkir-i Şahâne'nin eshâmına mahsus hamamın mâhiye te'min eylediği yüzelli gurus radesindeki irâdi mütemâdiyâta ve peştamal gibi masârif-i dâimesine karşılık tutulmasını (...) üzere cihet-i askeriyeye idâre eylemek gayr-i câiz bulunan ve zikr olunan hamamın tamirât-ı mukteziyesi Hazinece icrâ kılınmak ve kemâ-fi's-sâbık efrad-ı askeriyeye meccânen esham eylemek üzere bi'l-müzâyede zuhûr edecek ve (...) husus ve etvarı cihet-i askeriyeye tasdik olunacak talebine Hazinece iadesi suretiyle cihet-i askeriyeye tasvib edilen maksadın husûlû taht-ı imkânda görülmüş olduğundan ol-vecihle ifâ-yı muktezâsıyla neticesi Hazineye de malûmat itâsı beyân olunur efendim”; bk. BOA, *ML.EEM*, No. 930, Gömlek No. 8, 3.

⁹³ BOA, *ML.EEM*, No. 930, Gömlek No. 8.

⁹⁴ Kâzım Karabekir, *Edirne Hatıraları*, haz. Ziver Öktem (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 165-213.

⁹⁵ Zindegi: zindelik; bk. Doktor Hüseyin Remzî, *Lügat-i Remzî*, haz. Ali Birinci (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), “zindegi”, 1/628.

⁹⁶ Çâlâki: çeviklik; bk. Doktor Hüseyin Remzî, “çâlâki”, 1/410.

demektedir.⁹⁷ I. Balkan Savaşı yenilgiyle sonuçlanmış ve Edirne tümüyle harabeye dönerek düşman eline geçmiştir. *Balkan Savaşı Anıları*'nda 13 Mart 1329 (26 Mart 1913) Çarşamba günkü olayları anlatan Dağdevirenzade'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, cephaneliği patlatılan kışlanın bazı kısımları patlamayla, bir kısmı da yanarak harap olmuştur.⁹⁸ Hamamın bu savaşta zarar görüp görmediğine dair bilgiye ulaşılamamıştır. Kışlanın I. Dünya Savaşı (28 Temmuz 1914-11 Kasım 1918) esnasında 4. Fırka-i Hümayûn (4. Piyâde Tümeni) tarafından kullanıldığı, hamamın ise faaliyetini sürdürdüğü görülmektedir. 1914 yılı Mart ayında, asker koğuşları ve yatakların kirlenmesi ve lekeli tifo hastalığının çıkması sonucu, Yanık Kışladaki tüm bölümler askerden boşaltılmıştır. Asker eşyasıyla birlikte çadırı ordugâha çıkarılmış, koğuşlar badana edilmiş, zemin ve karyolalar kaynar sodalı su ile temizlenmiştir. Üç seyyar etüv⁹⁹ Yanık Kışla Hamamı'nın kapısı önüne gelerek vazife almış, hamam ısıtılarak askerlerin yıkanması (hamamlanma) için hazırlanmıştır. Taburlar, bu hazırlık sonrasında bölük zabıtları ve tabipleriyle gelmişlerdir. Hamama girenler için iki takım kurulanma havlusu ve peştamal tedarik edilmiş ve iki takımdan biri daima kurutularak hazır bulundurulmuştur.¹⁰⁰ Hem Balkan Savaşları hem de Birinci Dünya Savaşı esnasında, hamam etkin biçimde kullanıldığına göre fiziksel olarak iyi durumda olmalıdır.

Edirne, Millî Mücadele esnasında bir süre Yunan işgaline maruz kalmıştır.¹⁰¹ Londra Konferansı evrakları arasında bulunan belgelere göre, Yunan kuvvetleri 1921'de Saraçhane köprüsü yanındaki İstihkâm Kışlası ile Yanık Kışla'yı hapishane olarak kullanmıştır.¹⁰² Kışla hamamının, bu dönemde işlevini sürdürdüğüne yönelik herhangi bir bulguya rastlanmamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Edirne'nin askerî mıntika olmaktan çıkarılmasını müteakip, kentteki askerî kışlalar ve ekleri boş kalmıştır.¹⁰³ Maliye Vekâleti Millî Emlak Müdürlüğü tarafından 04.06.1931 tarihli ve 243 sayılı yazıyla Başvekâlet'e gönderilen bir evrakta; içlerinde Yanık Kışla'nın da bulunduğu, evvelce birçok paralar harcanarak yaptırılmış olan ve daha sonra Edirne'nin gayr-i askerî bölge haline gelmesi sebebiyle boş (muattal) ve metruk durumda kalan, harici nedenlerle de harap vaziyette kaldığından yıkılmaya yüz tutan kışlalarla ilgili, bir an evvel tedbir alınması gerektiği aktarılmıştır. Konu, Başvekâlet tarafından 09.06.1931 tarih ve 6/1631 sayılı yazıyla, o dönemde eski eserlerin bakım ve onarımıyla ilgilenmekte olan Maarif Vekâlet'ine bildirilmiştir.¹⁰⁴ Yapının kullanımına ilişkin yapılan yazışmalar ve değerlendirmeler sonucunda, kışla 1932 yılında Bakanlar Kurulu kararıyla işlev değişikliğine uğrayarak cezaevine dönüştürülmüştür.¹⁰⁵ II. Dünya Savaşı'nın başlaması sonrasında, 1939'dan itibaren askerî yasak saha ilan edilerek boşaltılan ve Genelkurmay'a tahsis edilen kışla, bu esnada tekrar yangın geçirerek kısmen harap bir vaziyete

⁹⁷ Hüseyin Cemal, *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler: Edirne Harbi Muhasarası, Esâret ve Esbâb-ı Felâket*, haz. Aziz Korkmaz (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 548.

⁹⁸ Dağdevirenzade Mustafa Şevket, *Dağdevirenzade Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*, 197.

⁹⁹ Etüv [Fr. etüve]: 1. Laboratuvarlarda mikropları üretmek, fiziksel olayları gerçekleştirmek veya yüksek sıcaklık isteyen kimyasal tepkimeyi oluşturmak için kullanılan, derecesi önceden belirlenmiş sıcaklığı sürekli olarak koruyan kapalı kap. 2. Yüksek sıcaklıkta dezenfekte etmekte kullanılan araç. 3. Çeşitli araçları kurutmakta kullanılan kapalı kap; bk. Yaşar Çağbayır, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı: Ötüken Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2007), "etüv", 2/1511.

¹⁰⁰ Abdülkadir Noyan, *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım* (Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1956), 23-24.

¹⁰¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye [DH.İ.UM]*, No. 20, Gömlek No. 14; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi [DH.EUM.AYŞ]*, No. 44, Gömlek No. 65; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Nezâreti Siyasî [HR.SYS]*, No. 2718, Gömlek No. 7.

¹⁰² BOA, *HR.SYS*, No. 2673, Gömlek No. 1, 77; No. 2673, Gömlek No. 3, 14.

¹⁰³ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Başbakanlık [30-10-0-0]*, Kutu. 138, Gömlek. 991, Sıra. 12.

¹⁰⁴ BCA, *30-10-0-0*, Kutu. 138, Gömlek. 991, Sıra. 12.

¹⁰⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), *Başbakanlık [30-18-1-2]*, Kutu. 34, Gömlek. 11, Sıra. 5; BCA, *30-18-1-2*, Kutu. 32, Gömlek. 76, Sıra. 4.

düşmüştür.¹⁰⁶ II. Dünya savaşının bitmesinin ardından, 1944'den itibaren yasak saha olmaktan çıkarılarak, cezaevi olarak kullanılmak üzere yeniden Adalet Bakanlığı'na tahsis edilmiştir. Kışla, hem daha önce geçirdiği yangın hem de kendisine verilen işlevin gerektirdiği mekânların oluşturulması amacıyla, yeni baştan tamir edilerek cezaevi olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁷

Millî Mücadele süreci ve Lozan Antlaşması sonrasında, kışla yerleşkesinin askerî işlevinin sona erdirilmesi ve yapının 1932 yılında cezaevine dönüştürülmesinden günümüze kadar geçen süreçte hamamın kullanılmadığı ve büyük ölçüde âtil durumda kaldığı anlaşılmaktadır. Soyunmalık kısmının üst örtüsünün, kullanım dışı kalmaktan doğan ilgisizlik ve bakımsızlık nedeniyle II. Dünya Savaşı sonrası ile 1956 yılı arasındaki bir tarihte çöktüğü anlaşılmaktadır. 1956 ve 1967 yıllarına ait hava fotoğraflarında, soyunmalığın üst örtüsünün yok olduğu görülmektedir (Şekil 6.a, b). İlliklik kubbesinin ise 1990 yılına kadar bütüncül biçimde varlığını sürdürdüğü, 1993 ile 1997 yılları arasında kısmen göçerek bugünkü harap hâlini aldığı hava fotoğraflarından izlenebilmektedir (Şekil 6.b, c). Kışla ve hamam, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu'nun 14.05.1978 gün ve 10370 sayılı kararıyla tescillenerek koruma altına alınmıştır.¹⁰⁸

Yerleşkenin tarihi iç avlusu, 1980'li yılların sonunda inşa edilen bir duvarla iki bölüme ayrılmıştır (Şekil 1). Geçirdiği yangınlar ve savaşlar sonrası L biçiminde yeniden inşa edilerek günümüze ulaşan ve uzun yıllar hapishane olarak kullanılan kışla ile eklerinin yer aldığı yaklaşık 6.30 ha¹⁰⁹ büyüklüğündeki ilk kısım, cezaevi için açık avlu olarak işlev görmüştür. Kalan 7.15 ha'lık bölüm ise uzun süre tarım alanı olarak değerlendirilmiştir. Bu dönemde, hamamın etrafına hem sokaktan hem de cezaevinin diğer bölümlerinden ayrılmasını sağlayan bir duvar örülmüştür (Şekil 1; 6.b, c). Tarım alanı olarak kullanılan tarihi kışla avlusunun kuzeydoğu duvarının ortasında, yıkılan caminin temelleri ve minare gövdesinin kalıntıları yer almaktadır (Şekil 15). Hamamın güneydoğusunda bulunan mutfak ve laboratuvar ise muhtemelen I. Dünya Savaşı sırasında ya da Cumhuriyet'in ilk yıllarında harap hale gelmiş ve ortadan kalkmıştır. Bugün bu yapıların bulunduğu alan tamamen boş durumdadır. Yapılacak bir kazıyla temellerine ulaşmak olasıdır. Edirne Sarayı (Sarayı Cedîd-i Âmire)'nin yanı sıra kışla ve eklerinin bulunduğu alan da Kasım 2022'de tümüyle Millî Saraylar Daire Başkanlığı'na devredilmiştir.¹¹⁰

2. Bulgulara Göre Hamamın Mimari Özellikleri

Osmanlı Erken Modernleşmesi döneminde inşa edilen kışla hamamlarının nadir örneklerinden biri olarak günümüze ulaşan ve Piyâde Kışla-i Hümâyûnu'na ek olarak inşa edilen bu önemli kültürel miras, yenileşme hareketlerinden önceki döneme ait Osmanlı hamam mimarisinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır. 2019–2022 yılları arasında yapı üzerinde gözlem, inceleme ve tespit çalışmaları gerçekleştirilmiş; mevcut durumuna ilişkin plan şeması hazırlanmış, hava ve yersel fotoğrafları çekilmiştir (Şekil 1, 7–16). Bu çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular, yapı ve

¹⁰⁶ TBMM, Türkiye Büyük Millet Meclisi, "Edirne Milletvekili Fethi Erimçâğ'ın Yeni Cezaevi için işgal edilen Numune ve Yahşifakih çiftliklerindeki çiftçilerin toprak ihtiyacı hakkındaki sorusuna Adalet Bakanı Fuad Sirmen ve Tarım Bakanı Cavid Oral'ın sözlü cevapları", *Tutanak Dergisi* Dönem. 8, Cilt. 13, Birleşim 4 (1948), 57-62.

¹⁰⁷ TBMM, "Edirne Milletvekili Fethi Erimçâğ'ın Yeni Cezaevi için...", 57-62.

¹⁰⁸ Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu (GEEAYK), 1978/10370 (1978).

¹⁰⁹ Hektar, [Fr. hectare]: Hektometre kare veya yüz ar olarak adlandırılan ve kısaltması ha şeklinde gösterilen on bin metre kareye eşit alan ölçüsü; bk. Çağbayır, "hektar", 2/1926.

¹¹⁰ Kasım 2022'de, Edirne Sarayı (Sarây-ı Cedîd-i Amire)'nin tümüyle Millî Saraylar Daire Başkanlığı'na devredilmesinin ardından kapalı cezaevi olarak kullanılan Piyâde Kışla-i Hümâyûnu'nun da boşaltılarak yeni yapılan Adalet Bakanlığı Edirne Cezaevi'ne taşınacağı, kışlanın da Millî Saraylar Dair Başkanlığı'na devredilerek restorasyon çalışmalarına başlanacağı aktarılmıştır; bk. *Edirne Gazetesi*, "Kapalı Cezaevi Boşaltılıp, Restorasyon Çalışması Yapılacak" (28 Ocak 2023), 1; *Edirne Ahval Gazetesi*, "Kapalı Cezaevi Boşaltılacak" (29 Ocak 2023), 1.

çevre, mekân düzeni ve özellikleri, külhan, su deposu ve tesisat, yapım tekniği, malzeme ve mimari öğeler ile tezyinat başlıkları altında sunulmuştur.

2.1. Yapı ve Çevre

Selçuklu ve Osmanlı kentlerinde, genellikle külliyelerin tasarım kurgularının ayrılmaz birimlerinden olan hamam, burada da bir askerî yapı topluluğunun parçası olarak inşa edilmiştir. Edirne Sarayı'nın kuzeyinde yer alan ve Cumhuriyet döneminde uzun süre kapalı cezaevi olarak kullanılan kışla, içinde hamamında yer aldığı ek yapıları ve avlu duvarları dışında kalan alanlarıyla birlikte, 175.303 m² alana sahip bir arazide yer alır. Tapu kütüğüne Edirne Merkez İlçe, Yeni İmaret Mahallesi; pafta 156, ada 759, parsel 1 numarasıyla kayıtlıdır.¹¹¹ Kışla'nın güneybatısına paralel biçimde ve kışla avlu duvarının dışında konumlandırılan hamamın etrafını, bir kısmı tahrip olmuş çevre duvarı sarar. Yangınlar, savaşlar ve işgaller sonucunda tahrip olan ilk kışla binasının yerine inşa edilen ve günümüze ulaşan L biçimindeki yeni yapının güneydoğu ucunda konumlanan hamam, güneybatı avlu duvarının dışında, kışlaya paralel bir hat üzerinde yer almaktadır.

Yapının çevresi, günümüzde bir kısmı tahrip olmuş olan U biçimindeki bir avlu duvarı ile sınırlandırılmış ve böylece sokaktan ayrılmıştır. Sokak cephesindeki çevre duvarında yer alan ve giriş avlusuna bağlantı sağlayan açıklık, günümüzde kapatılarak kullanım dışı bırakılmıştır. Giriş avlusu ile külhan tarafındaki yakacak ve malzeme avlusunu ayıran iç bahçe duvarı da yok olmuştur. Hamamın kuzeydoğu cephesine bakan kışla bölümünün günümüze ulaşmaması nedeniyle, geçmişte zabitan, erbaş ve erlerin giriş yaptığı dar ve uzun aralık günümüzde kışla avlusuna dâhil edilmiştir. Bunun yanı sıra soyunmalık bölümü ile güneydoğudaki çevre duvarı arasına sonradan eklenen bir duvar aracılığıyla hamamın kışla avlusu ile olan fiziksel bağlantısı kesilmiştir. Ayrıca, kışla avlusundan güneybatı yönündeki sokağa geçişi sağlamak amacıyla, hamama ait su deposunun arkasında dar ve uzun bir açık koridor düzenlenmiştir (Şekil 1, 7).

2.2. Mekân Düzeni ve Özellikleri

Uzun kenarı kuzeybatı-güneydoğu istikametinde olan hamamın güneydoğu kısmında soyunmalık yer alır. Bu bölümden sonra sırasıyla ılıklik, sıcaklık, sıcak su deposu-külhan ile diğer su depoları ard arda dizilmektedir (Şekil 7. b). Ana giriş kapısı, güneydoğu duvarı üzerindedir. Bazı hamamlarda olduğu gibi giriş kapısı üstünde bir saçak veya Edirne Sokullu Hamamı'nda olduğu gibi kubbe veya tonozla örtülü sütunlu bir ön mekân izine rastlanmamıştır. Bu türden bir giriş mekânı olup olmadığının kesin olarak saptanması için giriş kapısı önünde araştırma kazısına ihtiyaç olsa da Sayger-Desarnod planında da böyle bir bölüm yer almaz.¹¹² Bir sıra tuğladan dairesel kemerli bir açıklığı olan ana giriş kapısını çerçeveleyen ilave bir silme veya söve gibi elemanlara da rastlanmamıştır. İlk yapıldığında var olma ihtimali olsa da günümüze ulaşan ve sıva, taş veya mermer gibi malzemelerden imal edilerek kapıyı betimleyen bir elemanın varlığına ya da genellikle giriş kapısının üstünde yer alan yapı kitabesine de rastlanmamıştır (Şekil 8.b, d, e, f). Soyunmalık en çok tamir gören bölümdür ve kısmen yenilenmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Dış beden duvarları üzerinde bulunan ve farklı dönemlere ait olduğu görülen devşirme malzemeyle yapılmış niteliksiz örgü tekniği, bu görüşü desteklemektedir. Güncel durumda, bu mekânın güneybatı duvarı, Sayger-Desarnod planında gösterilen ilk yapıldığı dönemdeki hizasına göre daha içerdedir. Bu durum, soyunmalığın tamirler esnasında daralarak küçülmüş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

¹¹¹ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM), *Parsel Sorgu Uygulaması* (Erişim 13 Aralık 2023).

¹¹² Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

Yıkanma bölümüne geçilmeden önce elbiselerin çıkarıldığı; yıkanmadan önce veya sonra sekiler üzerinde hem dinlenen hem de kahve, şerbet, çay vb. eşliğinde sohbet edilen, sosyal açıdan önemli bir işleve sahip olduğu gibi genelde yapının en geniş hacmini de oluşturan soyunmalık bölümü, bu yapıda orta büyüklükte tutulmuştur. Hamamın hazırlık ve dinlenme bölümünü oluşturan soyunmalığın üst örtüsü yıkılmıştır (Şekil 7, 8, 9). 1838’de yapılan bir tamir keşfinde, sıcaklık mekânının üst örtüsünün kaplamasının kurşun, soyunmalığın ise kiremit¹¹³ olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, 1826-1827’deki ilk inşa esnasında, bu mekânın üst örtüsünün kubbe değil, ahşap çatıklı bir örtü olduğunu düşündürmektedir. Giriş kapısı, güneydoğu duvarı üzerinde olup, kapının sağ ve solunda dairesel kemerli ikişer pencere yer alır. Güneydoğu duvarının merkezinde bulunan ve pencerelere göre daha geniş tutulan giriş kapısı açıklığının basık tuğla kemeri de pencerelere göre daha alçak tutulmuştur (Şekil 8.b, e, f). Şu an bulunmayan sekilerin yaslandığı soyunmalığın kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarının her birinde, dörder pencere açıklığı bulunur. Günümüze ulaşmayan sekilerin seviyesine kadar inen, geniş on adet dikdörtgen penceresiyle bu mekân, az sayıda ve yer seviyesinden yüksekte tutulan pencerelerin yer aldığı erken dönem soyunmalık mekânlarına göre oldukça aydınlık tutulmuştur (Şekil 9.a, b). Bu durumun nedeni, muhtemelen yapının üç yanının yüksekçe bir duvarla çevrili olması ve bir cephesinin ise kışla tarafındaki dar, uzun avluya bakması sebebiyle mahremiyetin sağlandığının düşünülmesi olmalıdır.

Üst örtüsü yıkılarak yok olduğu için, genellikle soyunmalıkların üstünde bulunan çatı fenerinin bu mekânda var olup olmadığı tespit etmek güçtür. Yok olan sekinin üstünde, tek sıra olarak düzenlenmiş olan kuzeydoğu ve güneybatı duvarları pencerelerinin tümü, sonradan cezaevi idaresince moloz taş ve tuğla malzeme ile örülerek kapatılmış olsa da, güneybatı duvarı pencerelerinden ikisi tamamen, biri ise kısmen kırılarak açılmıştır (Şekil 8.g; 9.a, b). Pencerelerin iç denizliklerinin yan duvarları, dışarıdan içeriye doğru açılarak genişler. Soyunmalık bölümünün dış duvarları, tuğla hatıllı moloz taş örgülü; dikdörtgen pencereler ise tek sıra tuğladan dairesel kemerlidir. Söve kullanılmadığından, pencere ve kapı açıklıklarının bitişleri tuğla ve/veya kaba yonu taş malzeme ile örülmüştür. Soyunmalığın iç mekân yüzeyleri, günümüzde büyük çoğunluğu dökülmüş olan kireç harçlı sıva ile kaplıdır. Bu bölüm ile ılıklik bölümü arasındaki duvar, soyunmalığın diğer duvarlarından daha kalın tutulmuştur. Tümüyü moloz taş örgülü olan bu duvarda, görünürde tuğla hatıla rastlanmamıştır (Şekil 9.c). Sayger-Desarnod planında,¹¹⁴ iç mekânda soyunmalık bölümünün kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarını tümüyü, güneydoğu (giriş) ve kuzeybatı (ılıklik) duvarlarını kısmen kuşatan U biçimli ve iki kademeli olan giyinme-soyunma ve dinlenme amaçlı kullanılan sekiler (Şekil 2.b), günümüze ulaşmamıştır. Aynı şekilde, soyunmalığın ortasında yer alan ve mekâna serinlik vererek zenginlik katan havuz da yok olmuştur (Şekil 9). Kademeli bir üst veya alt düzleme oturduğu anlaşılan havuz, kareye yakın dikdörtgen biçimli olup, ortasında yuvarlak bir fıskiye bulunmaktadır (Şekil 2.b).

Üzerinde elbise koymak için dolaplar, altında ise ayakkabı (nalin) koymak için nişler bulunan, yaklaşık 180-200 cm genişliğinde olduğu tahmin edilen sedirli sekiler ile şu an yerinde olmayan havuzun temellerine dair bilgiye, eğer tümüyü yok olmadılar ise soyunmalık zemininde yapılacak bir araştırma kazısı sonucunda ulaşmak mümkün olabilecektir. Ancak, sekinin ahşaptan imal edilmiş olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Genellikle ısıtılmayan bölüm olan camekân (soyunmalık) bölümünün döşemesinin altında sıcak hava kanalları yer almaz. Bazı

¹¹³ BOA, *ML.MSF.d*, No. 89.

¹¹⁴ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

hamamlarda bulunan; soyunmalığı ısıttığı gibi çay ve kahve pişirilen, ayrıca elbise, peştamal, havlu vb. eşyaların da kurutulduğu, çoğunlukla duvara gömülü bir nişe yerleştirilen ocağa, bu yapıda rastlanmamıştır (Şekil 9). Benzer şekilde, soyunmalıkların bir kısmında bulunan; ahşap dikmeler veya kâgir sütunlar üzerinde olup, genellikle ahşap basamaklarla çıkılan, soyunmalığa özel “şirvani”¹¹⁵ denilen bir galeri katının varlığına dair ize de rastlanmamıştır. Soyunmalığın çok yüksek tutulmamış olması göz önüne alındığında, hamamlara hem işlevsel yarar hem de estetik değer katarak mekânı zenginleştiren böyle bir galeri katının yapılmamış olduğunu kabul etmek gerekir.

Soyunmalıktan dikdörtgen planlı ılıklığa, aynalı kemerli bir niş içerisine yerleştirilmiş, sivri kemerli bir kapıyla doğrudan geçilmektedir (Şekil 9.d). Soyunmalık ile ılıklik arasında bir aralık mekânı bulunmadığından, ılıklik ile soyunmalık arasındaki kapı, buharın çıkarak soyunmalığı nemlendirmesine mâni olmak maksadıyla derin bir nişe yerleştirilmiştir. Kemerli olan nişin, aynasının içerisine bir baca konulmuştur (Şekil 9.d). Bacayı oluşturan ve duvar yüzeyinden çatıya doğru çıkan kanal, günümüzde kısmen örülerek kapatılmışsa da izi görülebilmektedir (Şekil 9.c). Ancak kapının bulunduğu nişin üst kesiminde, bacaya ait bir yaşmağın (davlumbaz) olup olmadığına dair bir ize rastlanmamıştır. Ayrıntılı bilgi için araştırma rıspasına ihtiyaç vardır. Aynı anda çok sayıda kullanıcının bir arada bulunmasına ihtiyaç olmaması nedeniyle daha küçük boyutlarda tutulan ılıklik mekânı, soyunmalıktan sıcaklık bölümüne girmeden evvel vücudun sığağa (hararete) veya sıcaklıktan soyunmalığa geçmeden vücudun daha düşük ısıya alıştırıldığı mekândır. Ayrıca, soyunmalık ile sıcaklık arasında yer alan, orta hararetteki bu kısım; temizlik maksadıyla kullanılan tıraşlık gibi mekânları içermekle birlikte, sıcaklıktaki hararete tahammülü olmayanlara da yıkanma imkânı sağlamaktadır. Glück,¹¹⁶ ılıklığın, sağlık sorunu nedeniyle aşırı hararetili ortama girmeyenlerin de yıkandıkları bölüm olduğunu ifade eder. Külhandan çıkarak, öncelikle sıcaklığı ısıtıp geçen “cehennemlik” denilen sıcak hava kanalları, ılıklığın duvarlarında ve döşemesinin altında dolaşarak bu mekânı da ısıtmaktadır.

Ilıklikta, üst örtüsü kubbe olan kare bir ana mekânın yanı sıra bu mekâna açılan üst örtüsü aynalı tonoz olan bir eyvan ve onun arka kısmında bir aralığa bağlı iki adet tıraşlık mekânı yer alır (Şekil 7.b). Ilıklik ana mekânının üst örtüsü tuğla örgülü kubbedir. Bu örtünün büyük çoğunluğu merkezden içe doğru göçmüştür (Şekil 10.f). Kubbeye geçişler, tuğla örgülü sivri kemerli tromplarla (tonoz bingi) sağlanmış olup (Şekil 10.a, b, c, d, f), yapı genelinde istiridye, dolgulu ya da dilimli vb. tromp çeşitlerine rastlanmaz. Ortası çökmüş ve merkezinde bir ışık gözü olması muhtemel olan ılıklığın ana kubbesine, mekânı aydınlatmak amacıyla farklı kotlarda halkalar dizisi şeklinde açılmış olan ışık gözlerinden, yalnızca son halkadaki altıgen biçimli ışık gözleri kalabilmiştir (Şekil 10.f). Ayrıca, birçok hamamın ılıklığında; oturmak, dinlenmek ya da sıcaklıktaki hararete tahammülü olmayanların yıkanması için yer alan mermerden sekilere ve duvarlarda belirli bir seviyeye kadar yer alması gereken kaplamalara da rastlanmamıştır.

Ilıklik eyvanının aynalı tonozlu üst örtüsünü (Şekil 10.e), sıcaklık ve soyunmalık yönündeki duvarlara yaslanan taş başlıklı dairesel sütunlar ile bunların üzerine oturan tek sıra tuğladan

¹¹⁵ Sözcüğün aslı Farsça “çatı veya dört köşe çadır” anlamına gelen “şirvânî” iken zaman içinde “şirvan”a dönüşmüştü; bk. Mehmet Kanar, *Büyük Sözlük: Türkçe-Farsça* (İstanbul: Birim Yayıncılık, 1998), “şirvânî”, 395. Osmanlı döneminde dükkân gibi mekânların içinde yer alan oturma veya depo amaçlı kullanılan ahşap taşıyıcı alçak tavanlı asma kat veya Osmanlı Saraylarında tahtın veya yatakların üstünde yer alan tezyinatlı ahşap çatıya da “şirvânî” denilmekteydi; bk. Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türkî* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317/1899), “şirvânî”, 776.

¹¹⁶ Heinrich Glück, *Probleme des Wölbungsbaues I: Die Bäder Konstantinopels* (Wien: Verlag von Halm und Goldmann, 1921), 14.

örölmüş sivri bir kemer ve üç yöndeki duvarlar taşımaktadır (Şekil 10.a, b, c, d). Eyvan yönündeki kubbeye geçiş tromplarının üzeni seviyesinin, eyvan kemerinin altına binerek onu kısmen kapatması, sık rastlanmayan bir uygulamadır (Şekil 10. a, d). Bu mekân, eyvanın tuğla örgülü aynalı tonoz olan üst örtüsünün dış profiline paralel otuz iki, ayna içinde ise ikişerli grup halinde on dört olmak üzere toplam kırk altı ışık gözü (fil gözü) ile aydınlatılmaktadır (Şekil 10.e). Ilıklık eyvanının güneybatı duvarının merkezinde yer alan sivri kemerli bir kapıyla girilen küçük aralığın (Şekil 10.g) sağ ve soluna konumlandırılmış, tıraşlık olduğu tahmin edilen iki hücre bulunur. Dikdörtgen planlı bu mekânlara sivri kemerli alçak kapılarla girilir (Şekil 10.h). Üst örtüsü tuğla örgülü aynalı tonoz olan bu hücreler, tonozların aynasının merkezindeki dört adet ikişerli gruptan oluşan sekiz ışık gözüyle aydınlanmaktadır (Şekil 10.i). Bu mekânlarda, temizlik amacıyla kullanılmak üzere bulunması gereken kurnalar günümüzde yok olmuş olsa da Sayger-Desarnod planında (Şekil 2.b) görölmektedir.¹¹⁷ Tıraşlık hücrelerinin bulunduğu küçük aralıktan, kuzeybatı-güneydoğu yönünde uzanan hela kısmına geçilir (Şekil 7.b; 10.k; 11.a, b). Hela bölümü, bir sivri tonozun tepe kısmının yatayda kesilerek düzleştirilmesiyle oluşturulan bir aynalı tonozla örtölmüştür. Tonoz aynası üzerinde açılmış on dört adet ışık gözünün yanı sıra güneybatı dış duvarına açılan tek bir dikdörtgen pencere ile bu bölüm ışık ve hava almaktadır (Şekil 11.c, d). Bu mekânda, tuğla örgülü hela duvarlarının yüksekliği, ortalama bir insan boyunu geçmeyecek biçimde tutulmuştur (Şekil 11.b, c). Hela ve ilıklık mekânları, günümüzde çoğunluğu dökölmüş olan kireç harçlı sıva ile sıvanmıştır (Şekil 10, 11).

Ilıklık bölümünün kuzeybatı duvarındaki nişin içerisinde yer alan ve sıvadan bir silmeyle çevrelenen sivri kemerli bir kapı açıklığından (Şekil 10.c), yıkanma eyleminin yapıldığı ve yapının en hararetili mekânı olan sıcaklık hacmine girilir. Sıcaklık bölümü, göbek taşının merkezde yer aldığı bir orta mekân etrafında düzenlenmiştir. Sıcak bölümlerinin farklı plan şemaları olsa da en yaygın olanlarından biri burada olduğu şekliyle; Karahanlılar ve Büyük Selçuklulardan başlayarak Anadolu Selçuklular, Beylikler, Erken ve Klasik Osmanlı Dönemi Türk hamamlarında da sürdüröldüğü gözlemlenen sıcaklık kurgusudur.¹¹⁸ Merkezi mekânı örten bir kubbe ve onun etrafında simetrik olarak düzenlenmiş, tonoz örtöülü dört eyvandan oluşan genel yıkanma birimleri ile köşelerde kubbeye örtöülü özel yıkanma birimleri olan halvetlerden meydana gelerek, mekânsal bütönlük oluşturan bu şema, burada da tekrarlanmıştır (Şekil 7.b). Sıcaklık merkezi mekânının tam ortasında, köşeleri pahlanarak yumuşatılmış kare planlı bir göbek taşı bulunur (Şekil 12.b). Sayger-Desarnod planında sekizgen biçimli olduğu görölen göbek taşı¹¹⁹ (Şekil 2.b), muhtemelen tamirler esnasında bu biçimi almış olmalıdır. Göbek taşının bulunduğu sekizgen planlı orta mekânda, kubbeye geçiş ögesi pendentiftir (Şekil 12.a, b). Orta kısmı içe göçmüş olan kubbenin merkezinde muhtemelen bir ışık gözü bulunmaktaydı. Merkezdeki yıkılmış olan bölümün çevresinde, dört halka halinde ve biçimleri zamanla bozulmuş olan altıgen

¹¹⁷ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

¹¹⁸ Sedat Çetintaş, *Türk Mimarî Anıtları Osmanlı Devri: Bursa'da İlk Eserler* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı-Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü, 1946), 25-30; Ülken, *İslam Sanatı*, 354-355; Semavi Eyice, "Türk Hamamları ve Bayezid Hamamı", *Türk Yurdu* 244 (1955), 849-855; Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mimarî Çağının Menşei: Osmanlı Mimarîsinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1966), 111-116; Süheyl Ünver, "Türk Hamamı", *Belleten* 37/145 (1973), 87-94; İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983), 213-215; Yılmaz Önge, "Konya Sâhib Atâ Hankâhı", *Suut Kemal Yetkin'e Armağan* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1984), 281-292; Semavi Eyice, "Hamamlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Nuri Akbayer vd. (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 3/537-542; Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995), 145-154; Mehmet Mermi Haskan, *İstanbul Hamamları* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1995), 211-213; Eyice, "Hamam", 15/402-430; Çeşmeli, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, 39.

¹¹⁹ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

ışık gözleri yer alır. İlk ve ikinci halkada yedi adet, üçüncü halkada on bir adet ışık gözü bulunurken, dördüncü ve son halkadaki gözler günümüzde kapanmıştır (Şekil 12.c).

Sıcaklıktaki dikdörtgen planlı eyvanlar, basık ve sivri bir kemerle, merkezi mekâna bağlanmaktadır (Şekil 12.a, b, c). Üst örtüsü tuğla örgülü aynalı tonoz olan eyvanların ayna yüzeyinde, yuvarlak biçimli beş sıra hâlinde, üçerli gruplar hâlinde dizilmiş ışık (fil) gözleri yer alır (Şekil 12.d). Genel yıkanma nişleri olan eyvanlarda bulunan ve üç yöndeki duvarlara dayalı olan, yıkanmak için oturan mermer sekiler kısmen tahrip olmuştur. Eyvanların aralarında kalan köşelerdeki halvet hücrelerine giriş ise sivri kemerli ve oldukça alçak tutulan kapılarla yapılmaktadır (Şekil 12.a, b; 13.a). Halvetlerin giriş kapısının bulunduğu (ve diğer duvarlara 135°'lik açı yaparak, göbek taşının bulunduğu orta mekânı sekizgen haline getiren) duvarlar hariç, diğer üç yöndeki duvarlarda mermer sekiler yer alır (Şekil 7.b; 13.b). Eyvanlarda olduğu gibi, halvet hücrelerinde de mermer oturma sekilerinin yaslandığı duvarlarda belirli bir yüksekliğe kadar bulunması gereken kaplamalara rastlanmamıştır. Ayrıca, yıkanma sekileri üzerinde yer alması gereken kurnalardan yalnızca bir tanesi tespit edilebilmiştir. Üst örtüsü tuğla örgülü kubbe olan halvet hücrelerinde örtüye geçişler, eyvanlara ve orta mekâna açılan kapı girişinin bulunduğu ve diğer iki duvara 135°'lik açı yapan duvarda pandantif, diğer üç köşede ise tromp (tonoz bingi) ile sağlanmıştır (Şekil 13.c, d). Kuzey köşedeki hücrenin kubbesinde daha geniş olmak üzere, kuzey ve güney köşelerdeki halvet hücrelerinin kubbesinin ortaları göçmüştür. Doğu ve batı köşelerdeki halvet hücrelerinin kubbesinin merkezinde yedi, çevresindeki halkada ise on adet fil gözü bulunur. Güney köşedeki hücrenin kubbesinin ortası çökmüştür. Kubbe merkezinin çevresinde yuvarlak biçimli on adet fil gözü yer alır (Şekil 13.d). Muhtemelen bu hücrenin göçmüş olan merkezinde de fil gözleri bulunmaktaydı. Kuzey köşedeki hücrenin kubbesinde büyük bir göçük olduğu için ışık gözleri de yok olmuştur.

Hem eyvanların yan duvarlarında hem de halvet hücrelerinin duvarlarında, kemerli ve dikdörtgen biçimli, içleri sıvalı nişler bulunur (Şekil 12.a, b; 13.a). Genelde çoğu hamamda bulunan bu nişlere, gün ışığı yetersiz kaldığı veya olmadığı durumlarda ihtiyaç duyulan kandil, mum veya şamdan gibi aydınlatma gereçleri konulduğu bilinmektedir. Eyvanların merkezi mekâna açılan sivri kemerlerinin oturduğu taş üzenkilerin üst seviyesinde, demir gergi çubuklarıyla bağlantı yapılmıştır (Şekil 12.a, b). Demir gergiler yalnızca sıcaklık eyvanlarının kemerlerinde görülmüş, ılıklik eyvanının kemerinde ise bu tür bir gergiye rastlanmamıştır. Sıcaklıktaki mekânların duvarlarında bulunan kireç harçlı sıva yer yer bozulmuş durumdadır.

2.3. Külhan, Su Deposu ve Tesisat

Sıcak suyun ve ısıнын dağıtım merkezi olan külhan, sıcaklık bölümünün güneybatı duvarına, soğuk su deposu ise sıcaklığın kuzeybatı duvarına bitişiktir. Soğuk su deposuna bitişik olan yedek su deposu, binanın arka cephesini teşkil eder (Şekil 7.a, b; 8.a, b, c). Bazı hamamlarda yalnızca tek bir su deposu bulunurken, bu yapıda sıcak ve soğuk su depoları ayrı inşa edilmiş; ayrıca yedek bir su deposuna da yer verilmiştir. Yedek su deposunun varlığı, kışının avlusundaki çeşme ve musluklara su sağlanması ya da hamamın yoğun şekilde kullanılması gibi olasılıklara dayandırılmaktadır. Sıcaklık eyvanından açılan bir pencere vasıtasıyla depodaki su seviyesi denetlenmektedir (Şekil 12.a). Dikdörtgen biçimli ve dış duvarlarının yüzeyleri moloz taş örgülü olan sıcak su deposu ile diğer depoların üst örtüsü, tuğla örgülü beşik tonozdur.

Güneybatı cephesinin ortasında bulunan külhanın, kemerli ocağının ağzı kısmen tahrip olmuştur (Şekil 8.c). Bina kotuna göre daha düşük tutularak cehennemlik seviyesine göre ayarlanmış olan ocak ağzının baktığı alanda, bir yakacak deposu/odunluk bulunması gereklidir. Külhanın içine

girilemediği için su haznesinin durumu ile ocağın üzerinde bulunması gereken metal kazan ve soğuk suyun kazana düşmesini sağlayan menfezler hakkında bilgi edinilememiştir. Su deposunun tonozunun üst kısmında bulunan delikte yapılan incelemede, dış yüzeyi moloz taş örgülü olan duvarların iç mekâna bakan kısımlarının tuğla örgülü olduğu gözlemlenmiştir. Benzer şekilde külhan kısmındaki sıcak su deposunun duvarlarının iç mekâna bakan yüzlerinin de tuğla olması beklenmektedir. Günümüzde bulunmamakla birlikte, külhan bacasının daha iyi çalışması ve ocağın kapağının açılması esnasında alevin geri teperek külhancıyı yakmaması amacıyla külhan ağzının üstünde bir yaşmak yapılmış olması ihtimal dâhilindedir. Külhan bacası, Sayger-Desarnod planında¹²⁰ işaretlenmiş (Şekil 2.a) olsa da günümüzde yıkılmış durumdadır (Şekil 8.a, b, c). Daha iyi çekmesi maksadıyla kubbe seviyesinin üstüne çıkacak kadar yüksek tutulduğu varsayılan baca, ocak ağzının hemen üstünde yer almaktadır.

Cehennemlik denilen sıcak hava kanalları, zemin döşemelerinin kırılarak tahribat edilmesi sonucu oluşan deliklerden görülebilmektedir (Şekil 10.d; 12.a; 13.b). Sıcak hava kanalları, soyunmalık haricindeki ılıklik ve sıcaklık bölümlerinin altında dolaşmaktadır. Halvet döşemesinin tahrip edilmesi neticesinde açılmış olan delikte yapılan incelemede, cehennemlik kanallarının kare biçimli destek ayaklarının üzerine, yatayda geniş ve kalın taş plakalar (sal taşları) yerleştirildiği tespit edilmiştir. Mekânın zemininde yer alan mermer döşeme kaplamaları ise taş plakaların üzerine harçla oturtulmuştur. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerindeki duvarların ısınmasını sağlamak ve içeride biriken havayı dışarı atmak amacıyla, sıvaların altına yerleştirilen ve cehennemliğe bağlanan tüteklikler¹²¹ (düşey kanallar) ile bunları birbirine bağlayan yatay sıcak hava kanallarının durumu hakkında net bir bilgiye ulaşamamıştır. Üst örtüde izleri görülen tüteklik deliklerinin, zaman içinde tümüyle dolarak kapandığı gözlenmiştir. Döşemenin altında bulunması gereken ve atık suyu taşıyan künklerin yanı sıra depolardan sıcaklık, ılıklik, tıraşlık ve helaya sıcak ve/veya soğuk su taşıyan tesisat sistemine ait künklerin durumu da saptanamamıştır.

2.4. Yapım Tekniği, Malzeme ve Mimari Öğeler

Kâgir yığma tekniğine sahip yapı, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve bazı yerlerde nadiren rastlanan ince yonu taş malzeme ile inşa edilmiştir (Şekil 7-14). Yapının üst örtüleri olan tonoz ve kubbeler, kapı ve pencere açıklıklarının dairesel veya sivri kemerle geçilen açıklıkları ile külhan ve su deposunun duvar iç yüzeylerinde tuğla malzeme kullanılmıştır. Soyunmalığın giriş ve diğer cephelerinin duvarları, tuğla hatıllı kaba yonu ve moloz taş karışık örgülü olup dairesel kemerli pencere ve kapı açıklıkları ise tek sıra tuğla örgü ile geçilmiştir. Yapının bazı cephelerindeki duvar örgülerinde tek veya iki sıra tuğla dizileri yer alır (Şekil 8, 9). Ilıklık ve halvet hücrelerinde üst örtüye geçiş tromplarla (Şekil 14.a, b, c, e), sıcaklığın sekizgen planlı merkezi mekânında ise kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır (Şekil 14.d). Yapı duvarlarında sıralı ve sırasız moloz taş, kaba yonu taş ile tek veya çift sıralı tuğla örgü gibi farklı tekniklerin özensiz biçimde bir arada kullanılması; bazı mekânların üst örtülerinde rastlanan düzensiz fil gözleri, hamamın çok sayıda onarım geçirdiğini ortaya koymaktadır. Yapının, ihtiyaç duyulduğunda çevrede ya da elde

¹²⁰ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

¹²¹ 17.yy. başında mimarbaşı olan Sedefkâr Mehmed Ağa'nın hayatıyla ilgili olarak Cafer Efendi tarafından yazılan Risâle-i Mi'mâriyye'de ocak ve külhan bacasına "dahne" denildiği, ancak "ocak ve külhan bacasına avam galat edüp duhenk derler" ifadesiyle halk arasında yanlışlıkla "duhenk" denildiği de belirtilmektedir; bk. Tahsin Öz, "Mimar Mehmet Ağa ve Risale-i Mimariye III," *Arkitekt* 143-144 (1943), 281. Sözcüğün aslının "testi, küp, fırın ve benzeri şeylerin ağzı" anlamına gelen Farsça "dehâne" olması mümkündür; bk. Develioğlu, "dehâne", 204. Günümüzde çoğu araştırmacılar cehennemlikte ve duvar içindeki yollarda dolaşan ve sıcak havanın dışarıya atılması için yapılan bu kanalları halk arasında yaygın olan "duhenk/düheng/dühenk" sözcüğüyle adlandırmakta olsalar da Evliya Çelebi'ye göre "düheng/dühenk" kamıştan yapılan bir nefesli çalgı olup on iki çeşit neyden birisidir; bk. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, haz. Robert Dankoff vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996), 1/203a.

bulunan malzemelerle tamir edildiği anlaşılmakta; bu durum arşiv verileriyle de örtüşmektedir (Şekil 7-11). Su deposu tonozunun üstündeki açıklıktan gözlemlenebildiği kadarıyla, dışı moloz taşla örülen bu bölümün iç duvarları tuğla örgülü ve sıvalıdır. Külhan kısmında da benzer şekilde, iç duvarların tuğla ile örülmüş ve sıvalı olması beklenmektedir. Bu bölümlerde görülen sıvanın, sarnıçlar, su yapıları ve hamam su depolarında kullanılan özel, su geçirmez bir sıva türü olması muhtemeldir. Dış duvarların üst örtüyle birleştiği noktada herhangi bir saçak geçiş detayına rastlanmamıştır; ancak ilk yapım aşamasında böyle bir detayın bulunup bulunmadığı, saçak kotu ve üst örtü üzerinde yapılacak daha ayrıntılı araştırmalarla belirlenebilir.

Soyunmalığın kırma çatı olduğu tahmin edilen üst örtüsü, günümüzde tamamen yıkılmıştır. Ilıklık ana mekânının, sıcaklık orta mekânının ve halvet hücrelerinin üst örtüsü kubbedir. Geçiş elemanları ılıkılıkta ve halvet hücrelerinin üç yönünde tromp, sıcaklık orta mekânı ve halvet hücrelerinin geniş açılı duvarında ise pandantiftir. Tıraşlıklar, ılıkılık ve sıcaklık eyvanlarının üst örtüsü aynalı tonoz, külhan ve soğuk su deposunun üstü beşik tonoz, helanın üst örtüsü ise sivri tonozun üstünün düzleştirilmesiyle elde edilen aynalı tonozdur. Kubbeler ve tonozlar ile üst örtüye geçiş öğelerinin örgü malzemesi tümüyle tuğladır. Duvarlar, üst örtüler ve döşemelerdeki harçlar ile sıvalardaki malzemelerin içerikleri, oranları, bağlayıcılık ve bozulma durumları vb. özelliklerinin saptanması için laboratuvar analizlerine ihtiyaç vardır. Mekânlar günümüzde çoğunluğu dökülmüş olan kireç harçlı sıva ile sıvanmıştır (Şekil 7-14).

Ilıklık ve sıcaklık bölümlerindeki sivri kemerli iç kapı açıklıkları dar, alçak ve gösterişsizdir (Şekil 10, 11, 12). Buna karşın, soyunmalık bölümündeki dairesel kemerli giriş kapısı ve pencereler daha geniş ve yüksek tutulmuştur (Şekil 8.d, e, f). Soyunmalığın kapı ve pencerelerinin yer aldığı duvarlar, zaman içinde meydana gelen tahribatlar nedeniyle kısmen ya da tamamen onarım geçirmiş olmalıdır. Soyunmalık ve hela bölümleri dışında kalan iç mekânlarda, hem ısı kaybını önlemek hem de mahremiyeti sağlamak amacıyla pencere açılmamış; aydınlatma, üst örtüdeki ışıklıklar (fil gözleri) ve fenerler aracılığıyla sağlanmıştır. Uzun süreli kullanım dışı kalmanın bir sonucu olarak yapıdaki pencere ve kapı doğramaları günümüze ulaşmamıştır. Günümüzde herhangi bir iz kalmasa da 1838'de yapılan tamir keşfinde sıcaklık mekânının üst örtü kaplamasının kurşun, soyunmalığın üst örtü kaplamasının ise kiremit olduğu anlaşılmaktadır.¹²²

2.5. Tezyinat

Sıcaklık bölümündeki güneybatı halvet hücresinin kapı açıklığı üzerinde ay-yıldız motifi yer almaktadır (Şekil 14.d). Bu bölümde, başka herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamıştır. Hamamdaki diğer dekoratif öğeler, tonozlarda yer alan aynaları çevreleyen sıva ile oluşturulmuş silme profilleri (Şekil 10.e, i; 12.d) ile bazı sivri kemerli iç kapılarda bulunan sıvadan yapılmış silmeli sövelerden oluşmaktadır (Şekil 10.a, c, h, k; 11.a, b). Ilıklık ve sıcaklık bölümlerindeki süslemelerin, bu mekânlarda yoğun ısı ve neme maruz kalmaları nedeniyle tahrip olmuş olmaları muhtemeldir. Yapıda var olan süsleme unsurları, diğer hamamlarda olduğu gibi burada da duvarlarda, üst örtünün eteklerinde, örtüye geçiş elemanları ile bunların arasında kalan duvar yüzeylerinde ve üst örtüde bulunmaktadır. Yapı genelinde kalem işine, malakârî tekniğine veya sıva, taş veya mermerden silme, mukarnas ya da geometrik bezemeler ile çini gibi süsleme öğelerine rastlanmamıştır. Mevcut tezyinatlar, sonraki tamirler ve kısmi yenilemeler esnasında yapılmış olmalıdır. İlk inşaa esnasında malakârî tekniğiyle süsleme ya da sıva üstü kalem işi gibi tezyinatlar yapılmışsa dahi sonraki dönem sıvalarının altında kalmış olma ihtimali göz önünde tutularak

¹²² BOA, *ML.MSF.d*, No. 89.

dikkatli bir sıva raspaşı yapılmalıdır. En üstte yer alan son sıvanın altındaki diğer katmanlar kontrol edildiğinde durum açıklığa kavuşacaktır. En fazla tahribata uğrayan ve en çok onarım gören mekân olan soyunmalık bölümünde, ilk inşa sırasında herhangi bir süsleme unsurunun bulunup bulunmadığı kesin olarak belirlenememektedir. Ancak mevcut olmaları durumunda, bu süslemelerin zamanla ortadan kalkmış olabileceği değerlendirilmektedir.

3. Tipoloji ve Restitüsyon Önerisi

Türk mimarisinin yaygın yapı türlerinden biri olan hamamlar, genellikle bağımsız yapılar olarak ya da bir külliye'nin parçası şeklinde, halka açık genel hamamlar biçiminde inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra, saray, köşk ve tekke gibi yapılara eklenen özel hamamlar da bulunmaktadır. Genel hamamlar, vakıf malı olarak gelir getirici işlev üstlenmiş; kadınlar ve erkekler için ayrı bölümleri içeren çift hamam şeklinde inşa edilebildiği gibi, tek hamam tipinde de planlanabilmiştir. Giriş cephesi haricindeki cepheleri ise genellikle yalın tutulmuş ve bu yönüyle dikkat çekmiştir. Tek hamam tipindeki kışla hamamı; kullanıcı kitlesi bakımından az sayıda kişinin yararlandığı ve çoğunlukla ılıklik, hela gibi mekânların bulunmadığı özel hamamların niteliklerini taşımaz. Her ne kadar umumi kullanımın dışında hizmet verilen özel bir kitle söz konusu olsa da yapı, genel hamamların tüm niteliklerini barındırır. Askerlerin yıkanmasına mahsus¹²³ olmak üzere inşa edilen hamamda, tüm askerî personel meccanen (ücretsiz) yararlanmaktadır.¹²⁴ Askerlerin dışındaki kullanıcılardan ücret alınmak suretiyle gelir elde edildiği ve yapının ilk inşa edildiği tarihten itibaren umuma açık olduğu anlaşılmaktadır. 1912 tarihli müzayedeye ilişkin yazışmalarda, hamamdan elde edilen gelirin oldukça düşük olduğu ve yalnızca giderlerini karşıladığı kaydedilmiştir.¹²⁵

İnşa edilmesinin ardından yangınlar, savaşlar ve işgaller gibi talihsiz ve dramatik olaylara maruz kalmış; bazı dönemlerde ise bütçe yetersizliği nedeniyle bakımsız bırakılmış ve zamana bağlı tahribatlar yaşamıştır. Tüm bu olumsuzluklara rağmen, devletin sağladığı imkânlar ve askerlerin katkısıyla çeşitli onarımlardan geçirilerek I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kullanılmış, bu sayede yapısal bütünlüğü ile mekân kurgusunu büyük ölçüde muhafaza ederek günümüze ulaşabilmiştir. Soyunmalığın üst örtüsü tamamen, ılıklığın ana mekân kubbesi ise büyük oranda çökmüş; halvet hücrelerinin kubbelerinde ise kısmi göçme ve bozulmalar meydana gelmiştir. Duvarlarda, üst örtülerde ve malzemelerde hasar, bozulma ve kesit kayıplarının yanı sıra ılıklik ve soyunmalık sekileri ile soyunmalığın orta havuzu yok olmuştur. Sıcaklık eyvanlarındaki sekiler büyük oranda, halvet hücrelerindeki sekiler ise kısmen tahrip olmuş, özgün sekizgen göbek taşı ise köşeleri pahlanmış kare planlı olarak yeniden inşa edilmiştir. Sıcaklık ve ılıklikteki mermer duvar ve döşeme kaplamaları büyük oranda yok olmuştur.

Soyunmalık, en fazla onarım geçiren bölüm olup kısmen ya da tamamen yenilenmiş olma ihtimali taşımaktadır. Bu bölümün dış beden duvarlarında görülen ve farklı dönemlere ait olduğu anlaşılan niteliksiz örgü tekniği ile devşirme malzeme kullanımı, bu görüşü desteklemektedir. Günümüzde, söz konusu mekânın güneybatı duvarı, Sayger-Desarnod planında da görülebileceği üzere, ilk inşa edildiği döneme kıyasla daha içerde konumlanmıştır. Bu durum, soyunmalığın geçirdiği onarımlar sırasında daraltılarak küçülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca bu duvarın yanı sıra, soyunmalıkta yer alan sekilerin ve orta havuzun konumu ile mevcut durumlarının tespiti için araştırma kazısına ihtiyaç vardır. ılıklik sekileri ise,

¹²³ BOA, ML.EEM, No. 930, Gömlek No. 8, 1.

¹²⁴ BOA, ML.EEM, No. 930, Gömlek No. 8, 3.

¹²⁵ BOA, ML.EEM, No. 930, Gömlek No. 8.

yapı içi karşılaştırmalar yoluyla, sıcaklık sekilerinin malzeme, teknik ve detaylarına göre yeniden boyutlandırılabilir. Öte yandan, tamamen yok olmuş kapı ve pencere doğramaları gibi mimari öğeler için daha ayrıntılı ve karşılaştırmalı araştırmalar yürütülmesi gerekmektedir.

Her ne kadar Türk hamamlarında soyunmalık mekânının üstü, Geç Beylikler ve Erken Osmanlı döneminden itibaren genellikle kubbe ile örtülmeye başlanmışsa da ortasında çokgen bir fener (ışıklık) olan ahşap çatıklı örtü örneklerine de rastlamak mümkündür. Günümüze ulaşan Konya Sahip Ata Hamamı (1258-1259) gibi Anadolu-Türk hamamlarının erken devir örneklerinde veya 15. yüzyılın ilk yarısına ait Edirne Gazi Mihal ve Mezit Bey hamamları gibi Erken Dönem Osmanlı Mimarlığı yapılarında görülen, soyunmalığın ahşap çatı ile örtülme geleneğinin son devire kadar sürdüğü görülmektedir. Kubbe ve ahşap çatı dışında, Kayseri Sultan Hamamı (1205) gibi üzeri tonozla örtülü örnekler de mevcuttur. Kışla hamamı için 1838'de yapılan tamir keşfinde, sıcaklık mekânının üst örtü kaplaması kurşun iken soyunmalığın üst örtü kaplamasının kiremit olması,¹²⁶ ilk inşa esnasında da bu mekânının ahşap çatıyla örtülü olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca, bu bölümün dikdörtgen planlı biçimi ile kubbeyi taşımak için yeterli kesite sahip olmayan duvarları; mekânın kubbeyle örtülmesini zorlaştırmakta ve kubbeli bir mekân olarak tasarlanmadığı ihtimalini güçlendirmektedir.

Dikdörtgen planlı ılıkılıkta, üst örtüsü kubbe olan kare bir yıkanma mekânının yanı sıra bu mekâna açılan ve üst örtüsü aynalı tonoz olan bir eyvan da bulunur. Eyvanın arka kısmında kalan aralığın sağ ve solunda tıraşlık mekânları yer alırken, aralığın sonunda dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü hela kısmı yer alır. İlginçtir ki Anadolu Selçuklu ve Geç Beylikler devri hamamlarında da ılıkılık mekânı geniş tutulmuş; genellikle bu bölümün ana mekânı kubbe, yan mekânları ise tonoz ile örtülmüştür. Osmanlı Devri'ne ait, 15. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Bursa II. Murad Hamamı ve 16. yüzyıl son çeyreği yapısı olan Çemberlitaş Valide Sultan Hamamı'nda görüldüğü üzere; küçük boyutlarda ve dikdörtgen biçimli olan ılıkılık ana mekânının tonozla örtüldüğü ya da 16. yüzyıl ortasında yapılan Hürrem Sultan Hamamı'ndaki gibi kubbelerle örtüldüğü örnekler de bulunmaktadır. Ayrıca, 15. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen İstanbul II. Bayezid Hamamı'ndaki¹²⁷ gibi eyvanlı olan ılıkılığın daha büyük tutularak kubbelerle örtüldüğü yapılara da rastlanmaktadır. Dolayısıyla, ılıkılık bölümünün küçük veya büyük tutulduğu, hem tonozlu hem de kubbeli örneklerin bulunduğu söylenebilir.

Kışla-i Hümayûn Hamamı'nın sıcaklık bölümünün, dört eyvanlı ve dört köşe halvet hücreli mekân kurgusu; Karahanlılar ve Büyük Selçuklulardan başlayarak Anadolu Selçukluları, Beylikler, Erken ve Klasik Osmanlı Dönemi Türk hamamlarının¹²⁸ sıcaklık şemalarının en bilinenlerinden biridir. Bu şema; merkezi mekânı örten kubbe ile onun etrafında simetrik olarak düzenlenmiş tonoz örtülü eyvanlardan oluşan genel yıkanma birimleri ve kubbeyle örtülü halvetlerden oluşan özel yıkanma birimlerinden meydana gelmektedir. Buna karşın Aslanapa,¹²⁹ Piyâde Kışla-i Hümayûnu hamamı sıcaklığı için şu ifadeyi kullanmaktadır:

¹²⁶ BOA, *ML.MSF.d*, No. 89.

¹²⁷ Ünver, "Türk Hamamı", 87-94.

¹²⁸ Çetintaş, *Türk Mimari Anıtları Osmanlı Devri: Bursa'da İlk Eserler*, 25-30; Ülken, *İslam Sanatı*, 354-355; Eyice, "Türk Hamamları ve Bayezid Hamamı", 849-855; Ayverdi, *İstanbul Mimari Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402)*, 111-116; Ünver, "Türk Hamamı", 87-94; Yüksel, *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, 213-215; Önge, "Konya Sâhib Atâ Hankâhı", 281-292; Eyice, "Hamamlar", 3/537-542; Önge, *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, 145-154; Haskan, *İstanbul Hamamları*, 211-213; Eyice, "Hamam", 15/402-430; Çeşmeli, *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*, 39.

¹²⁹ Aslanapa, *Edirne Osmanlı Devri Âbideleri*, 139.

Hamamın planı da bir kubbe etrafına haçvâri dört tonozdan ibâret bir halvet kısmı ile Türk hamam tarzından çok başka bir şekil arz etmektedir.

Ancak görüşe katılmak mümkün değildir. Edirne'deki Erken ve Klasik Osmanlı Dönemi hamamlarında da dört eyvan ve dört köşe halvetli sıcaklık şemasına sıkça rastlanmaktadır. Kesin tarihi belli olmamakla birlikte, II. Murad döneminde, 1421-1451 yılları arasında tek hamam olarak inşa edildiği düşünülen Edirne Yeniçeri Hamamı; 1435'de Dar'ül Hadis Camisi'ne akar olarak inşa ettirilen çift hamam tipindeki Edirne Tahtakale Hamamı; Rumeli Beylerbeyi Yusuf Sinaneddin Paşa'nın, 1429'da cami ve imareti ile birlikte yaptırmış olduğu Edirne Beylerbeyi Hamamı ile Mimar Sinan'ın çift hamam tipindeki eserlerinden birisi olan ve 17. yüzyılda yaşayan tarihçi Abdurrahman Hibrî Efendi'nin, sonrasında bir daha hamam yapılmadığını belirttiği Sokollu Mehmet Paşa Hamamı (Üç Şerefli Hamam/Çifte Hamam) dört eyvan ve dört köşe halvetli hamamlar arasında yer almaktadır.¹³⁰ Sultan II. Abdülhamid'in emriyle 1305 (1887-1888)'de inşasına başlanan, Edirne Valisi Hacı İzzet Paşa döneminde 4 Rebiü'l-ahir 1307'de (28 Kasım 1889) tamamlanarak açılışı yapılan ve kitabesi de İzzet Paşa tarafından yazılan Edirne Merkez Askerî Hastanesi'nin eki olan hamam¹³¹ ise Edirne'de kışla hamamından sonra inşa edilen en son hamamdır. Merkez Askerî Hastanesi Hamamı; genel olmaması, plan şeması ve hastane ana yapısıyla ilişkisi açısından kışla hamamından farklılık göstermektedir. Bazı hamamlarda sıcaklıkla ilişkili olarak yer alan ve kecenin sıcak su ile pişirilerek dövüldüğü mekân olan "keçelik," Edirne Gazi Mihal Hamamı'nda da bulunmakla birlikte, bu hamamda yer almaz. Ayrıca, Memlûk hamamlarında yer alan ve muhtemelen buhar odası veya sauna gibi kullanıldığı düşünülen, "jouwani"¹³² adı verilen¹³³ sıcaklıkla ilişkili bir mekâna, Osmanlı hamamlarında bugüne kadar rastlanmamıştır.

İlk inşa dönemine ait mekân kurgusunu büyük ölçüde koruyan yapının, Anadolu Selçuklu, Beylikler ile Erken ve Klasik Dönem Osmanlı hamamlarında yaygın olarak görülen ve Edirne'de dört örneği bulunan sıcaklık şemasını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yapının mevcut durumu üzerinde yapılan inceleme, tespit ve belgeleme çalışmaları ile arşiv belgelerinin yanı sıra, 1829-1830 yıllarına tarihlenen Sayger-Desarnod planı,¹³⁴ güvenilir bir restitüsyon planının oluşturulmasına dayanak sağlamaktadır (Şekil 16-17). Yapının restitüsyonu, iki dönem halinde ele alınmıştır. Günümüze ulaşabilen mevcut halini, 1912 yılı öncesi bir tarihte almış olmalıdır. İlk inşa edildiği II. Mahmud devrindeki muhtemel durumunu gösterir birinci dönem restitüsyonu (Şekil 16) ile zaman içerisinde gördüğü müdahaleler ve onarımlar sonrası günümüzdeki halini aldığı ikinci dönem restitüsyonu (Şekil 17) arasında bazı farklar bulunmaktadır. Bu farklardan en önemlisi; Sayger-Desarnod planında dikdörtgen olarak gösterilen soyunmalık mekânının,

¹³⁰ Abdurrahman Hibrî, *Enisü'l-müsâmirîn: Edirne Tarihi 1360-1650*, çev. Ratip Kazancıgil (İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları, Acar Matbaacılık, 1999), 45-46; Peremeci, *Edirne Tarihi*, 94-99; M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar Mülkler Mukataalar* (İstanbul: Üçler Basımevi, 1952), 30; M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enis-ül Müsâmirîn* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964), 104; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965), 231; Erken, "Edirne Hamamları", 403-419; Kuban, "Edirne'de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar", 447-459; İlter Büyükdığan, *İkinci Murad Edirne Hamamlarında Alçı Mukarnas Bezeme* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989); Rıfki Melül Meriç, *Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında* (İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları-Melisa Matbaacılık, 2013), 50-51.

¹³¹ Tosyavizâde Rifat Osman, *Edirne Rehnüması: Edirne Şehir Klavuzu*, 75; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, 1/2, 732-733; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Evrakı-Serkurenâlık Evrakı* [Y..PRK.SRN], No. 2, Gömlek No. 91; Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet* [ŞD], No. 326, Gömlek No. 12.

¹³² Cîvânî/ cevânî /cûvânî: gençlik, tâzelik, civanlık; bk. Şemseddin Sami, "civânî", 485; Develioğlu, "civânî", 176.

¹³³ Richard Boggs, *Hammming in the Sham: A Journey through the Turkish Baths of Damascus, Aleppo and Beyond* (Berkshire: Garnet Publishing, 2010), x.

¹³⁴ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

günümüzde kareye yakın ölçülere sahip olmasıdır. Güncel durumda soyunmalığın güneybatı duvarı, Sayger-Desarnod planında gösterilen hizasından daha içeride yer almakta ve bu durum, mekânın onarımlar sırasında daralarak küçülmüş olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu duvarda yer alan pencere ölçü ve düzeninin değişmemiş olması, bu olasılığı tartışmalı hâle getirmektedir. Duvarın hizasının değiştirilip değiştirilmediğinin anlaşılabilmesi için araştırma kazısına ihtiyaç vardır. Bir diğer fark ise Sayger-Desarnod'un çizimlerinde sekizgen planlı gösterilen sıcaklıktaki göbek taşının, hâlihazırda bu mekânda köşeleri pahlanarak yumuşatılmış kare planlı biçimde yer almasıdır (Şekil 2, 7, 12.b). Bu farklar dışında belirgin bir değişiklik tespit edilememiştir.

Hamam ve mutfaklar, kışlanın güneybatı kolunun ortasına gelecek şekilde; ana avlunun dışında ve kışlaya paralel olarak yerleştirilmiştir. Her iki yapının da etrafı U biçimli avlu duvarlarıyla çevrilerek sokaktan ayrılmıştır. Hamamın çevresinde üç ayrı avlu yer almaktadır: Birincisi, giriş avlusu; ikincisi, külhan ve su deposu tarafında yer alan ve yakacak ile malzeme depolama alanlarını içeren avlu; üçüncüsü ise kışla ile hamam arasında kalan dar ve uzun aralıktır. Sokak tarafından hamama kullanıcı erişimi, güneybatıdaki çevre duvarında bulunan ve giriş avlusuna açılan bir kapı aracılığıyla sağlanır. Külhan tarafındaki yakacak ve malzeme avlusuna ise bu avlu ile giriş avlusunu ayıran duvarın ortasında yer alan bir başka kapıdan ulaşılmaktadır. Er, erbaş ve zabitanın kışla avlusundan hamam ve mutfaklara geçişleri, kışlanın güneybatı kolunun ortasında bulunan aralık vasıtasıyla yapılmaktadır. Hamam çevresinin ve kışla binasının kısmi restitüsyon planının oluşturulmasında (Şekil 16, 17); arşiv belgeleri, yerinde yapılan tespitler (Şekil 1, 5, 7-14), Sayger-Desarnod¹³⁵ planı (Şekil 2) ve Edirne Koruma Bölge Kurulu Kararı sonucu Edirne Müze Müdürlüğü tarafından 2019 yılında yapılan kazı sonuçlarından (Şekil 15) yararlanılmıştır.

Sonuç

Edirne Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı, Osmanlı erken modernleşme sürecinde inşa edilmiş olmakla birlikte, dört eyvanlı ve dört köşe halvetli sıcaklık bölümü şemasıyla, erken dönemlerden itibaren Türk hamam mimarisinde yaygın olarak kullanılan plan tipolojisinin sürekliliğini devam ettiren son örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir. Yaklaşık iki yüzyıllık bir tarihi geçmişi olan askerî yerleşkedeki kışla ana yapısı ile cami, II. Mahmud'un Islahat Hareketleri ile bağlantılı askerî alandaki yenilikçi çabalarının mekâna yansıyan ilk mimari ürünler arasında yer almaktadır. Buna karşın, 1826-1827 yıllarında yerleşkeyle birlikte inşa edilen hamam, erken modernleşme dönemi kışlasının bir ek yapısı olmasına rağmen, tarihsel Türk hamam mimarisinde yaygın olarak kullanılan mekân düzeni ve plan şemasını yeniden üretmekte; yapım tekniği, mekân organizasyonu ve yapısal kurgu bakımından, modernleşme hareketleri öncesindeki Osmanlı dönemi mimarisinin karakteristik özelliklerini muhafaza ederek tarihsel devamlılığı sürdürmektedir. Tek hamam tipindeki bu yapı, II. Mahmud döneminin yenileşme sürecindeki eğilimine ait ampir üslûbu yansıtan Piyâde Kışla-i Hümayûnu ana yapısı ile camisinden farklı olarak, geleneksel bir mimari dili benimsemektedir. Hamamın mimarına ilişkin ise mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı, halka açık olması, plan tipolojisi ve mekânsal ilişkileri bakımından, aynı dönemde inşa edilmiş olan Davud Paşa Kışlası Hamamı'ndan da belirgin farklılık göstermektedir. Her iki yerleşkedeki kışla ana yapılarının plan şemaları benzerlik gösterse de bu benzerlik hamam yapılarının ne plan kurgularına ne de kışla pavyonları ve

¹³⁵ Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

koşullarıyla kurdukları mekânsal ilişkilere yansımamıştır. Davud Paşa Kışlası Hamamı, koşullara doğrudan eklenmiş olup, onların bir uzantısı niteliğinde kışla avlusunun içinde konumlandırılmıştır. Benzer şekilde, Edirne Piyâde Kışla-i Hümâyûnu'nun tek minareli fevkâni camisi de koşulların arasında onlara eklenmiş şekilde kışla avlusunun içerisinde bulunmaktadır. Buna karşılık, Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Hamamı'nın kışla avlusu dışında bırakılması, işlevsel ve sosyo-mekânsal anlamda bilinçli bir tercihi yansıtmaktadır. Yapı, her ne kadar kışlada görevli er, erbaş ve zabitanın yıkanma ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilmiş olsa da aynı zamanda halka açık bir hamam olarak tasarlanmıştır. Bu durum hamama, yalnızca askerî işlevle sınırlı kalmayan, aynı zamanda çevre halkının hijyen ihtiyacına hizmet eden karma kullanımlı bir kamusal yapı niteliği kazandırmaktadır. Nitekim yakın çevrede başka bir genel hamamın bulunmaması da bu işlevsel planlamayı desteklemektedir. Hamamın gelirinden kendi işletme giderlerinin yanı sıra kışla camisindeki görevlilerin maaşları da karşılanmaktadır. Söz konusu hamam, plan şeması ve yerleşkeyle kurduğu mekânsal ilişkiler bakımından, kendisinden sonra inşa edilen Edirne Merkez Askerî Hastanesi Hamamı'ndan da farklılık göstermektedir. Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Hamamı, tarihsel Türk hamam mimarisinin karakteristik mekânsal ve yapısal özelliklerini büyük ölçüde muhafaza etmekte; her ne kadar askerî bir yerleşkenin parçası olarak inşa edilmiş olsa da, halka açık olarak da hizmet vermesi sayesinde yalnızca belirli bir kullanıcı grubuna tahsis edilen özel hamam tipolojilerinden ayrılmakta ve böylece genel (umumi) hamam tipolojisinin temel mimari ve işlevsel niteliklerini sürdüren karma kullanımlı bir yapı örneği olarak öne çıkmaktadır.

Anadolu-Türk hamamlarının erken dönem örneklerinde veya Erken Dönem Osmanlı Mimarlığı yapılarında görülen, soyunmalığın ahşap çatı ile örtülmesi geleneği, bu yapıda da devam ederek son devire kadar sürdürülmüştür. Sıcaklık bölümünün planında ise Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemi Türk hamamlarında yaygın olarak kullanılan ve Edirne'de de 15. yüzyıldan itibaren örnekleri bulunan; kubbeyle örtülü merkezi bir mekân etrafında konumlanan dört eyvan ve dört köşe halvet hücrelerinden oluşan şemanın sürekliliği izlenebilmektedir. Soyunmalık bölümünün, kırma çatı olduğu tahmin edilen üst örtüsü günümüze ulaşmamıştır. Ayrıca, yedek su deposunun varlığı; kışla avlusundaki çeşmelere ve musluklara buradan su sağlanması ya da hamamın yoğun kullanımıyla ilişkili olmalıdır.

Hamam, görmüş olduğu onarım ve yenilemeler sonucu yapıldığı dönemin bazı özelliklerini kaybetmiş; ancak şaşırtıcı biçimde, ilk inşa edildiği zamandaki yapısal ve mekânsal bütünlüğünün yanı sıra yapı tekniğini de büyük ölçüde koruyarak günümüze ulaşmıştır. Yapı; 1838, 1861, 1873, 1879-1880 ve 1912 yıllarında esaslı tamirler görmüştür. Özellikle 93 Harbi sonrasında, 1879-1880'de yapılan tamirde "yeni baştan inşa" edildiği belirtilmiş olsa da yapılan incelemeler yeniden inşadan çok esaslı onarımın söz konusu olduğunu göstermektedir. Soyunmalık kısmının dış duvarlarının kısmen ya da tümüyle onarılmış olma ihtimali yüksektir. Önemli tarihsel süreçlerin tanığı olan hamam, farklı dönemlerde geçirdiği bu müdahaleler ve değişikliklerin izlerini de bünyesinde barındırmakta; duvarlarında görülen malzeme ve uygulama tekniği farklılıkları, söz konusu dönemsel tamirleri belgelemektedir. Ilıklık ve sıcaklık bölümlerinde rastlanan, sıvalı yüzey üzerine baskı tekniğiyle uygulanmış ve çok nitelikli olmayan bitkisel tezeynatların ise yapının ilk inşa dönemine ait olmadığı, sonraki onarımlar sırasında eklendiği düşünülmektedir. İlk inşa esnasında yapılmış süslemelerin, sonraki dönem sıvalarının altında kalmış olabileme ihtimali göz önünde tutularak, dikkatli bir sıva raspası yapılması gerekmektedir.

İki dönem halinde ele alınması uygun görülen restitüsyonun ilki, yapının inşa edildiği dönemdeki özgün durumunu, ikincisi ise zaman içerisinde gördüğü müdahaleler ve onarımlar sonucunda,

1912 yılı öncesindeki bir tarihte kavuşmuş olduğu düşünülen ve günümüze ulaşan durumunu tanımlamaktadır. Her ne kadar erken modernleşme döneminde inşa edilmiş olsa da geleneksel Türk hamam mimarisine özgü tarihsel mekân düzenini sürdürdüğüne dair bulgular sunmaktadır. Ancak yapı, kullanılan malzeme, yapım tekniği ve tezyinat unsurları bakımından, kendisinden önceki dönem Osmanlı hamamlarına kıyasla aynı düzeyde işçilik ve nitelik sergilememektedir. Uzun süredir kullanılmayan hamamda; kullanım dışı kalmaya ve zamana bağlı yıpranma ve çevresel koşullar nedeniyle üst örtülerde göçmeler ve çatlak oluşumları, duvarlarda çökmeler, düşeyden sapmalar, farklı boyutlarda çatlaklar ve kesit kayıpları meydana gelmiştir. Osmanlı erken modernleşme döneminde inşa edilen tek hamam tipi örneği olan bu yapı, sanat, mimarlık, kent tarihi ve toplumsal bellek açısından büyük önem taşımaktadır. Uzun süredir kullanım dışı kalarak terk edilmiş durumda olan bu mimari mirasın, varlığını sürdürebilmesi için öncelikle kapsamlı bir müdahale eylem planına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bilimsel ilkelere ve yüksek düzeyde uzmanlığa ihtiyaç duyulan müdahale eylem planı ile konservasyon/restorasyon projelerinde ve uygulamalarında, farklı disiplinlerden uzmanlar ve profesyonel zanaatkârların iş birliği sağlanmalıdır. Müdahale sürecinde, öncelikle kapsamlı bir belgeleme yapılmalı; hasar vermeyen tekniklerle gerçekleştirilecek testler, fiziksel ölçümler, laboratuvar deneyleri, gözlem ve incelemelerin yanı sıra geçmiş onarımlara ve arşiv bilgilerine dayalı niteliksel ve niceliksel analizler gerçekleştirilmelidir. Uygulamalara rehberlik edecek, yapıya olabildiğince az müdahale içeren ve orijinal malzemeyi yerinde maksimum oranda muhafaza edebilecek temel bir yaklaşım geliştirilmelidir. Yapının kültürel, sosyo-ekonomik ve tarihi kimliğini yansıtan biçimsel, yapısal, mekânsal ve sanatsal özellikleri titizlikle korunmalı; tarihi belge niteliği taşıyan bütün dönemlere ait izlerin yok edilmesinden kaçınılmalıdır. Mimari mirasın sürdürülebilir şekilde korunması, eserin özgünlüğüyle birlikte biçimsel, estetik ve tarihsel bütünlüğünü gözetken uygun işlevlerin yüklenmesiyle mümkün olacaktır. Özgünlüğe zarar vermeyen ya da aşırı müdahale gerektirmeyen durumlarda, yapının orijinal işlevi devam ettirilmeli, uygulama sonrası sürekli bakım ve izleme yapılmasını sağlayacak bir sistem kurulmalıdır.

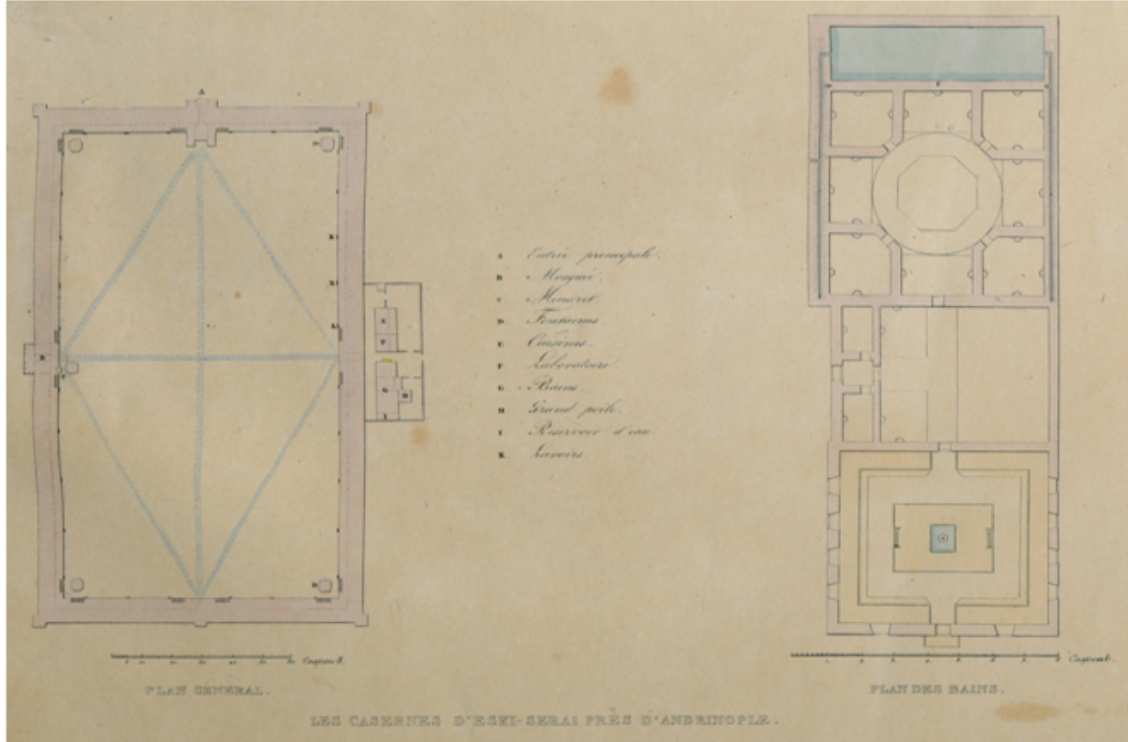
Şekiller

Resim 1. Edirne Piyâde Kışla-i Hümâyûnu ve Hamamı Hava Fotoğrafı, 2019

Kaynak. İsmet Osmanoğlu, 2019.

Şekil 2. 1829-1830 Yıllarına ait Edirne Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Çizimleri: a. Kışla ve Hamamın Vaziyet Planı; b. Hamam Planı

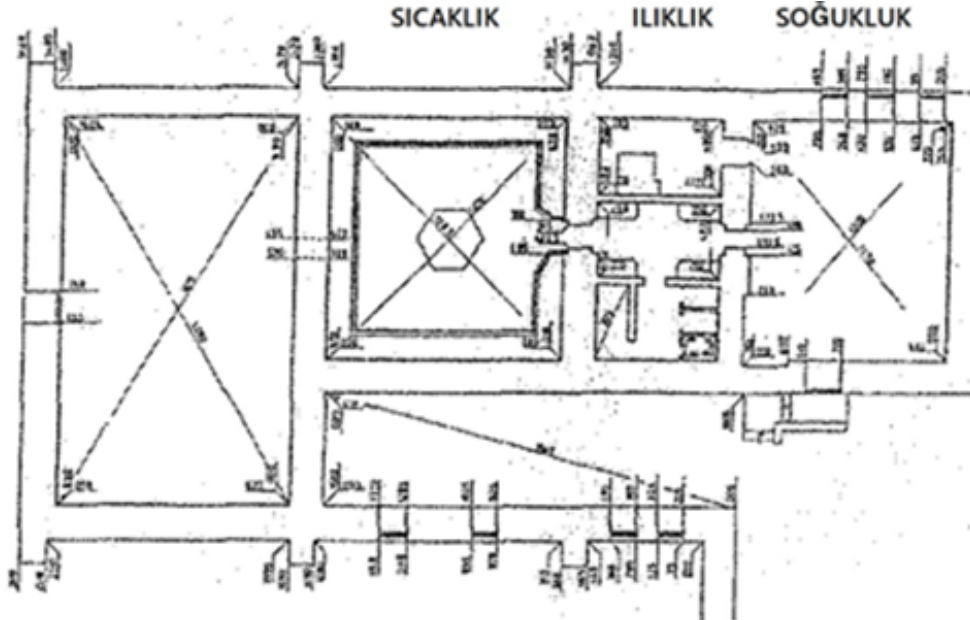
Kaynak: C. Sayger-A.Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830* (Paris: Chez Engelmann & Cie, 1830), pl. 51.

Şekil 3. 1835-1839 yıllarında Davud Paşa Kışlasının Haritası

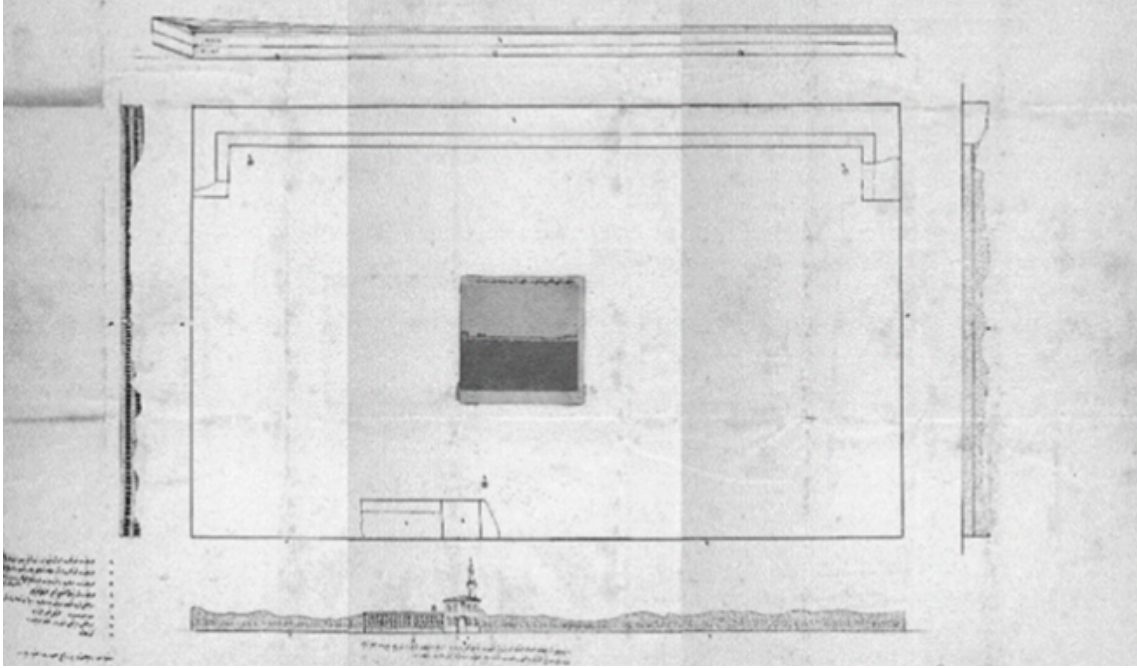
Kaynak: Helmuth von Moltke, *Daru'l-hilafetü'l-aliye ve civarı haritasıdır* (İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye, 1268/1851).

Şekil 4. Davud Paşa Kışlası Hamamı Planı

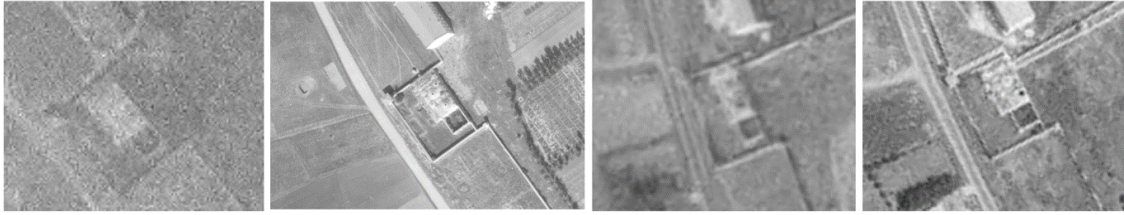
Kaynak: Zuhâl Çetiner, *Davutpaşa Kışlası ve İstanbul Kışlaları İçindeki Yeri* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 133.

Şekil 5. Yangın sonrası Piyâde Kışla-i Hümayûnu Planı, 1873¹³⁶

Kaynak. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye [İ..DH.]*, No. 672, Gömlek No. 46833.

Şekil 6. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı'nın 1956, 1967, 1993 ve 1997 Yıllarına Ait Hava Fotoğrafları

a. 1956 Hava Fotoğrafı

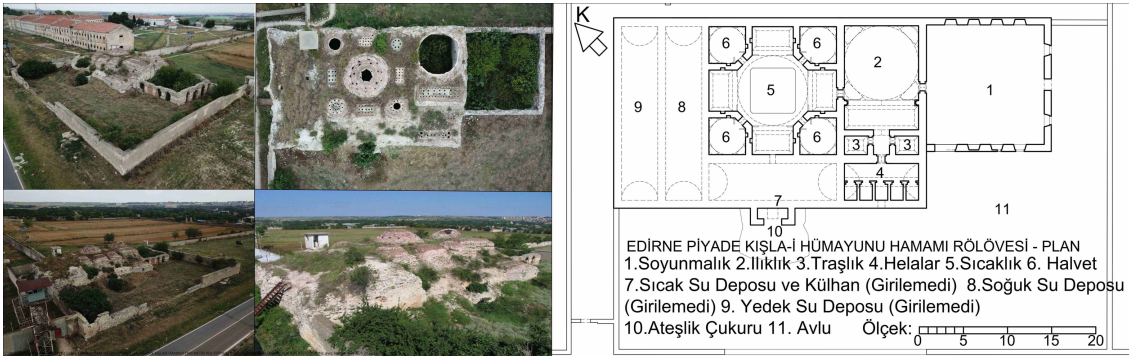
b. 1967 Hava Fotoğrafı

c. 1993 Hava Fotoğrafı

d. 1997 Hava Fotoğrafı

Kaynak. *Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı 1956, 1967, 1993 ve 1997 Hava Fotoğrafları* (Edirne: Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi).

Şekil 7. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Güneydoğu, Güneybatı ve Kuzeybatı Cephelerini Gösterir Hava Fotoğrafları ile Mevcut Durum Planı

Kaynak. Hava Fotoğrafları, İsmet Osmanoğlu, 2019; Rölöve-Plan, İsmet Osmanoğlu, 2021.

¹³⁶ “Piyâde Kışla-i Hümayûnu Yangın Sonrası Planı” arşivde yer alan üç ayrı varağın birleşimi ile oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade Dahiliye [İ..DH.]*, No. 672, Gömlek No. 46833.

Şekil 8. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Fotoğrafları, 2019-2021: a. Güneybatı- Kuzeybatı Cepheleri; b. Güneybatı ve Güneydoğu Cephesi; c. Güneybatı Cephesi; d-e Güneydoğu Cephesi; f-g. Güneybatı Cephesi; h. Kuzeydoğu Cephesi

Kaynak: İsmet Osmanoğlu, 2019-2021.

Şekil 9. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Soyunmalık İç Mekân Fotoğrafları, 2021: a. Soyunmalık İç Mekânı Güneybatı Cephesi; b. Soyunmalık İç Mekânı Kuzeydoğu Cephesi; c. Ilıklık Tarafı Cephesi; d. Soyunmalıktan Ilıklığa Giriş Kapısı

Kaynak: İsmet Osmanoğlu, 2021.

Şekil 10. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Ilıklık İç Mekân Fotoğrafları, 2021: a-b. Ilıklıktan soyunmalığa geçiş kapısı, ılıkık eyvanı sütunu ve kemeri ile tromp; c. Ilıklıktan sıcaklığa geçiş kapısı, ılıkık eyvanı sütunu ve kemeri ile tromp; d. Ilıklık eyvanı sütunları ve kemeri ile yıkılmış kubbe, ılıkıkklar ve tromplar; e. Ilıklık eyvanı aynalı tonozu ve ılıkıkkları; f. Ilıklık ana mekânı kuzeydoğu duvarı, yıkılmış kubbe ve geçiş ögesi olan tromplar; g. Ilıklık eyvanından tıraşlıklar ve helaya geçiş holü; h. Ara hole açılan tıraşlık mekânı kapısı; i. Tıraşlık üst örtüsü aynalı tonozu ve ılıkıkkları; k. Holden helaya geçiş kapısı

Kaynak: İsmet Osmanoğlu, 2021.

Şekil 11. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Helası İç Mekân Fotoğrafları, 2021

Kaynak. İsmet Osmanoğlu, 2021.

Şekil 12. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Sıcaklık İç Mekân Fotoğrafları, 2021

Kaynak. İsmet Osmanoğlu, 2021.

Şekil 13. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Sıcaklık Halvet Hücresine ait İç Mekân Fotoğrafları, 2021

Kaynak. İsmet Osmanoğlu, 2021.

Şekil 14. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı Kubbeye Geçiş Elemanları ile Tezyinatlara ait Fotoğraflar, 2021: a-b-c. Ilıklık, d. Sıcaklık Ana Mekânı; e. Halvet, 2021

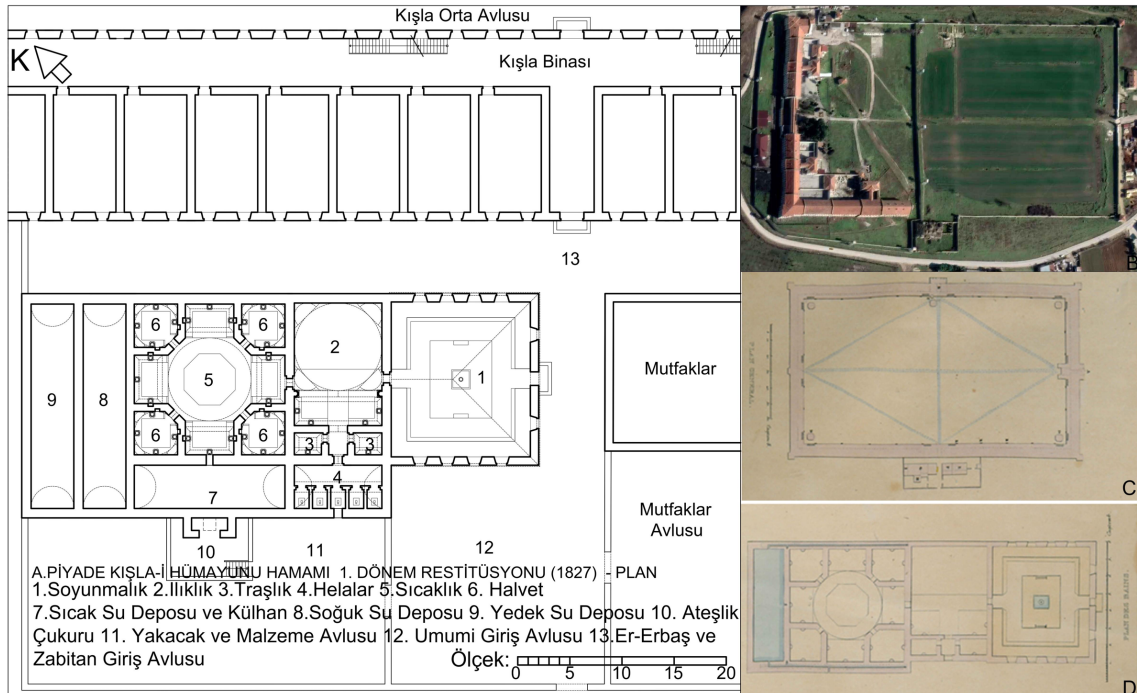
Kaynak. İsmet Osmanoğlu, 2021.

Şekil 15. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Camisi Kazısı: Fevkânî caminin alt katının her iki tarafındaki odalara ait temeller, 2019

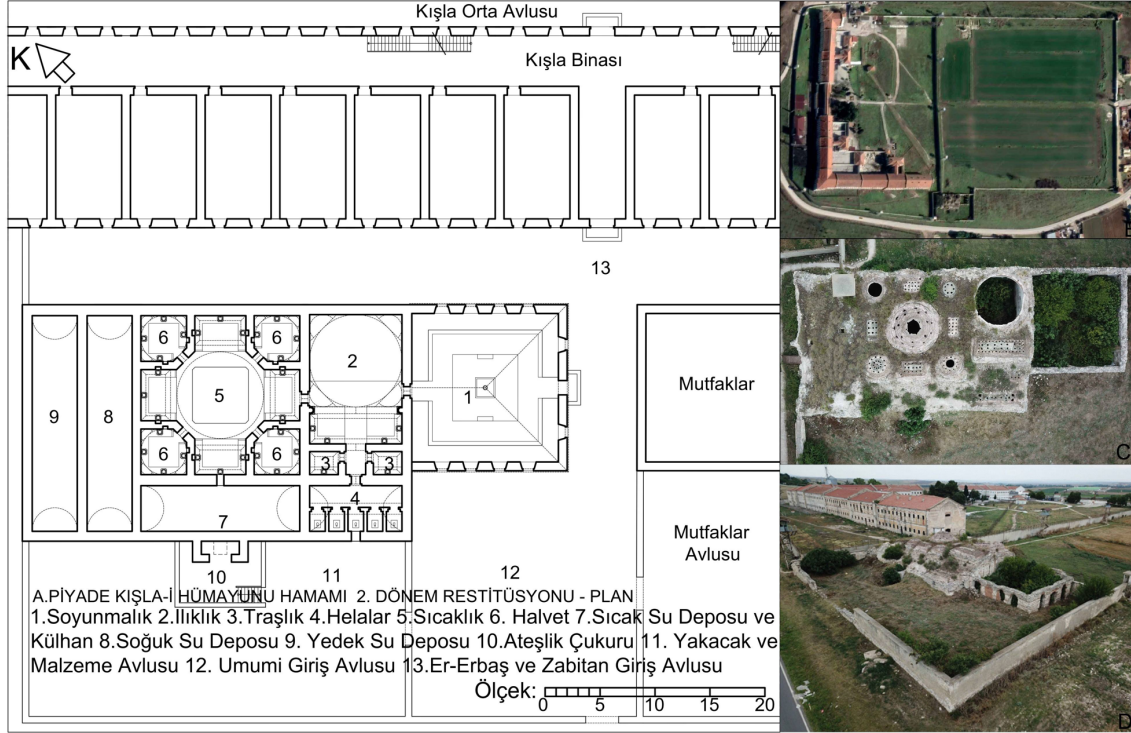
Kaynak. *Piyâde Kışla-i Hümayûnu Camisi Kazısı, 2019 Hava Fotoğrafları* (Edirne: Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi).

Şekil 16. A. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı ve Çevresinin Sultan II. Mahmud Devri'ne ait 1. Dönem Restitüsyonu (1827) – Plan; B. Piyâde Kışla-i Hümayûnu (Kapalı Cezaevi) ve Hamamı Hava Fotoğrafı, 2019; C. 1829-1830 Yıllarında Kışla ve Hamamın Vaziyet Planı; D. 1829-1830 Yıllarında Hamamın Planı

Kaynak. A. İsmet Osmanoğlu, 2022; B. İsmet Osmanoğlu, 2019; C ve D. Sayger-Desarnod, *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*, pl. 51.

Şekil 17. A. Piyâde Kışla-i Hümayûnu Hamamı ve Çevresinin 2. Dönem Restitüsyonu-Plan; B. Piyâde Kışla-i Hümayûnu (Kapalı Cezaevi) ve Hamamı Hava Fotoğrafı, 2019; C. Hamamın Üst Örtüsünün Kuşbakışı Fotoğrafı, 2021; D. Güneybatı ve Güneydoğu Cephesi, 2021

Kaynak. A. İsmet Osmanoğlu, 2022; B, C ve D. İsmet Osmanoğlu 2019-2021.

Kaynakça

- Abdurrahman Hibri. *Enîsü'l-müsâmirîn: Edirne Tarihi 1360-1650*. çev. Ratip Kazancıgil. İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları, Acar Matbaacılık, 1999.
- Ahmed Bâdî Efendi. *Riyaz-ı Belde-i Edirne: 20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. haz. Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu. 1/1 Cilt. İstanbul: Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Ahmed Lûtfî. *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*. 5 Cilt. Dersâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1302.
- Al-kheder, Sharaf et al. "Developing a Documentation System for Desert Palaces in Jordan Using 3D Laser Scanning and Digital Photogrammetry". *Journal of Archaeological Science* 36/2 (2009), 537-546. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.10.009>
- Aslanapa, Oktay. *Edirne Osmanlı Devri Âbideleri*. İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Aslanapa, Oktay. *Edirne'de Türk Mimarisinin Gelişmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1965.
- Aşut, Funda. *Mevcut Edirne Hamamları ve Zen İbrahim Paşa Hamamı Restorasyonu Üzerine Bir Araştırma*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Mimari Çağının Menşei: Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1966.
- Balkan, Kemal. "Anı'de İki Selçuklu Hamamı". *Anadolu* 12 (1968), 39-48. https://doi.org/10.1501/andl_0000000106
- BCA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. *Başbakanlık [30-18-1-2]*. Kutu. 32, Gömlek. 76, Sıra. 4.
- BCA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. *Başbakanlık [30-10-0-0]*. Kutu. 138, Gömlek. 991, Sıra. 12.
- BCA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi. *Başbakanlık [30-18-1-2]*. Kutu. 34, Gömlek. 11, Sıra. 5.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Âsafî- Âmedî Kalemî [A.]AMD*. No. 11, Gömlek No. 70.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî Evrakı [A.]MKT*. No. 90, Gömlek No. 42.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme [A.]MKT.MHM*. No.14, Gömlek No.82; No. 90, Gömlek No.42; No. 387, Gömlek No. 20; No. 437, Gömlek No. 78; No. 463, Gömlek No. 55; No. 467, Gömlek No. 5.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Sadaret Mektubî Kalemî Nezaret ve Deva'ir [A.]MKT.NZD*. No. 71, Gömlek No. 24; No. 71, Gömlek No. 38.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Bâbîâlî Evrak Odası [BEO]*. No. 4020, Gömlek No. 301440; No. 4350, Gömlek No. 326229; No. 156, Gömlek No. 11626.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Cevdet Askeriye [C..AS]*. No. 362, Gömlek No. 14990; No. 957, Gömlek No. 41596.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Hatt-ı Hümayun [HAT]*. No. 290, Gömlek No. 17368; No. 294, Gömlek No. 17481; No. 310, Gömlek No. 18326; No. 320, Gömlek No. 18825; No. 595, Gömlek No. 29195; No. 596, Gömlek No. 29281; No. 1638, Gömlek No. 38; No. 1638, Gömlek No. 39; No. 1086, Gömlek No. 44218; No. 1027, Gömlek No. 42789; No. 1077, Gömlek No. 43950; No. 1077, Gömlek No. 43950; No. 1079, Gömlek No. 43964; No. 1418, Gömlek No. 57989; No. 291, Gömlek No. 17404; No. 1438, Gömlek No. 59106.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Defterî Başmuhasebe Kalemî Defterleri [D..BŞM.d]*. No. 9262.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemî [DH.EUM.AYŞ]*. No. 44, Gömlek No. 65.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî [DH.MKT]*. No. 1617, Gömlek No. 21; No. 2041, Gömlek No. 8; No. 2530, Gömlek No. 123.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye [DH.İ.UM]*. No. 20, Gömlek No. 14.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Hariciye Nezâreti Siyasî [HR.SYS]*. No. 2718, Gömlek No. 7; No. 2673, Gömlek No. 1; No. 2673, Gömlek No. 3.

- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *İrade Dâhiliye* [İ..DH]. No. 117, Gömlek No. 5936; No. 378, Gömlek No. 24945; No. 391, Gömlek No. 25879; No. 672, Gömlek No. 46833; No. 672, Gömlek No. 46833; No. 674, Gömlek No. 46982; No. 1153, Gömlek No. 90166.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *İrade Harbiye* [İ..HB]. No. 168, Gömlek No. 16.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâlâ* [İ..MVL]. No. 307, Gömlek No. 12688; No. 442, Gömlek No. 19662.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *İrade Şûrâ-yı Devlet*. [İ..ŞD]. No. 68, Gömlek No. 3978.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler* [MAD.d]. No. 13821.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezâreti Emlak-i Emiriye Müdüriyeti* [ML.EEM]. No. 930, Gömlek No. 8.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezâreti Masârifât Muhasebeciliği Defterleri* [ML.MSF.d]. No. 89.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ* [MVL]. No. 229, Gömlek No. 31; No. 341, Gömlek No. 61; No. 912, Gömlek No. 39; No. 1065, Gömlek No. 47.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Şura-yı Devlet* [ŞD]. No. 326, Gömlek No. 12.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı* [TS.MA.e]. No. 711, Gömlek No. 71; No. 511, Gömlek No. 3; No. 1165, Gömlek No. 17; No. 685, Gömlek No. 14.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadâret Hususî Maruzât* [Y..A...HUS]. No. 165, Gömlek No. 167; No. 160, Gömlek No. 71.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı* [Y..EE]. No. 84, Gömlek No. 113.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı-Serkurenâlık Evrakı* [Y..PRK.SRN]. No. 2, Gömlek No. 91.
- BOA, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Evrakı-Umum Vilayetler Tahrîrâtı* [Y..PRK.UM]. No. 25, Gömlek No. 90.
- Boggs, Richard. *Hammaming in the Sham: A Journey through the Turkish Baths of Damascus, Aleppo and Beyond*. Berkshire: Garnet Publishing, 2010.
- Briggs, Martin S.. *Mahomedan Architecture in Egypt and Palestine: A Historical Study*. London: Oxford University Press, 1924.
- Büyükdığan, İlater. *İkinci Murad Edirne Hamamlarında Alçı Mukarnas Bezeme*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- Çağbayır, Yaşar. *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı: Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2007.
- Çetintaş, Sedat. *Türk Mimarı Anıtları Osmanlı Devri: Bursa'da İlk Eserler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı-Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü, 1946.
- Çetiner, Zuhâl. *Davutpaşa Kışlası ve İstanbul Kışlaları İçindeki Yeri*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Çeşmeli, İbrahim. *Antik Çağ'dan XIII. Yüzyıla Kadar Orta Asya ve Karahanlı Dönemi Mimarisi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007.
- Creswell, Keppel Archibald Cameron. *Early Muslim Architecture*. Vol 1. Oxford: Clarendon Press, 1932.
- Dağdevirenzade Mustafa Şevket. *Dağdevirenzade Mustafa Şevket Bey'in Edirne Tarihi ve Balkan Savaşı Anıları*. haz. Ratip Kazancıgil-Nilüfer Gökçe. Edirne: Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, 2005.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe-Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Doğu Matbaası, 1962.
- Doktor Hüseyin Remzî. *Lügat-i Remzî*. haz. Ali Birinci. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Düstûr*. Tertib 1, Cilt 1. Dersâadet: Matbaa-i Âmire, 1289.
- Edirne Ahval Gazetesi*. "Kapalı Cezaevi Boşaltılacak" (29 Ocak 2023), 1. <https://www.edirneahval.com>

- Edirne Gazetesi*. “Kapalı Cezaevi Boşaltılıp, Restorasyon Çalışması Yapılacak” (28 Ocak 2023), 1. <https://www.edirnegazetesi.com.tr>
- Edirne Şer’iye Sicil Defteri (1241-1242)*. İSAM Kadı Sicilleri Kataloğu, No. 4960/342.
- Edirne Şer’iye Sicil Defteri (1244-1247)*. İSAM Kadı Sicilleri Kataloğu, No. 4970/352.
- Edirne Şer’iye Sicil Defteri (1252-1255)*. İSAM Kadı Sicilleri Kataloğu, No. 4979/361.
- Edirne Vilâyet Sâlnâmesi H.1319-M.1901*. çev. Ratip Kazancıgil vd. İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Erken, Sabih. “Edirne Hamamları”. *Vakıflar Dergisi* 10 (1973), 403-419.
- Ettinghausen, Richard et al. *Islamic Art and Architecture 650–1250*. New Haven: Yale University Press, 2001.
- Evliyâ Çelebi, Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. haz. Robert Dankoff vd. 1 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Eyice, Semavi. “Türk Hamamları ve Bayezid Hamamı”. *Türk Yurdu* 244 (1955), 849-855.
- Eyice, Semavi. “Hamamlar”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. ed. Nuri Akbayar vd. 3/537-542. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Eyice, Semavi. “Hamam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/402-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- GEEAYK, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu. 1978/10370 (14 Mayıs 1978).
- Glück, Heinrich. *Probleme des Wölbungsbaues I: Die Bäder Konstantinopels*. Wien: Verlag von Halm und Goldmann, 1921.
- Grabar, Oleg. *The Formation of Islamic Art*. New Haven: Yale University Press, 1978.
- Goodwin, Godfrey. *A History of Ottoman Architecture*. Baltimore: Johns Hopkins Press, 1971.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *Edirne Hakkında Yazılmış Tarihler ve Enis-ül Müsâmirîn*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1964.
- Gökbilgin, M. Tayyib. *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar Mülkler Mukataalar*. İstanbul: Üçler Basımevi, 1952.
- Haskan, Mehmet Mermi. *İstanbul Hamamları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1995.
- Helmuth von Moltke. *Daru’l-hilafetü’l-aliye ve Civarı Haritasıdır*. İstanbul: Mekteb-i Fünun-ı Harbiye, 1268/1851-1852. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No. Hrt_000041, Hrt_000483, Hrt_000487.
- Hillenbrand, Robert. *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning*. New York: Columbia University Press, 1994.
- Hüseyin Cemal. *Yeni Harb Başımıza Tekrar Gelenler: Edirne Harbi Muhasarası, Esâret ve Esbâb-ı Felâket*. haz. Aziz Korkmaz. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kanar, Mehmet. *Büyük Sözlük: Türkçe-Farsça*. İstanbul: Birim Yayıncılık, 1998.
- Kazancıgil, Ratip. *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi 1300-1994*. Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 1999.
- Karabekir, Kâzım. *Edirne Hatıraları*. haz. Ziver Öktem. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Kuban, Doğan. “Edirne’de Bazı İkinci Murat Çağı Hamamları Mukarnas Bezemeleri Üzerine Notlar”. *İsmail Hakkı Uzuncharşılı’ya Armağan*. 447-459. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Mahmûd Şevket. *Osmanlı Teşkilât ve Kıyâfet-i Askeriyyesi: Osmanlı Ordusunun Bidâyet-i Teessüsünden Zamânımıza Kadar*. çev. Nurettin Tursan-Semiha Tursan. 2 Cilt. Ankara: Kara Kuvvetleri Komutanlığı Ankara Basımevi, 1983.
- Mevsim, Hüseyin. *Bulgar Gözüyle Edirne*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Meriç, Rifki Melül. *Edirne’nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında*. İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları-Melisa Matbaacılık, 2013.
- İbrahim, Muhammed. “Histoire des Seljoucides du Kermân”. *Recueil de textes relatifs à l’histoire des Seljoucides*. Par. M. Th. Houtsma. Lugduni Batavorum: E. J. Brill, 1886.
- Noyan, Abdülkadir. *Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, 1956.

- Onur, Oral. *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*. Edirne: Edirne Eski Eserler Koruma Derneği-Yenilik Basımevi, 1972.
- Önge, Yılmaz. "Konya Sâhib Atâ Hankâhı". *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*. 281-292. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1984.
- Önge, Yılmaz. *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.
- Öz, Tahsin. "Mimar Mehmet Ağa ve Risalei Mimariye III". *Arkitekt* 143-144 (1943), 276-282.
- Peremeci, Osman Nuri. *Edirne Tarihi*. İstanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu, 1940.
- Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Hamamı 1956, 1967, 1993 ve 1997 Hava Fotoğrafları*. Edirne: Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.
- Piyâde Kışla-i Hümâyûnu Camisi Kazısı 2019 Hava Fotoğrafları*. Edirne: Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi.
- Sibley, Magda-Jackson, Iain. "The Architecture of Islamic Public Baths of North Africa and the Middle East: An Analysis of Their Internal Spatial Configurations". *Architectural Research Quarterly* 16/2 (2012), 155-170.
- Sayger, C.-Desarnod, A.. *Album d'un voyage en Turquie fait par ordre de sa majesté l'empereur Nicolas 1er en 1829 et 1830*. Paris: Chez Engelmann & Cie, 1830.
- Şemseddin Sami. *Kamûs-ı Türkî*. haz. Ahmed Cevdet. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317/1899.
- TBMM, Türkiye Büyük Millet Meclisi. "Edirne Milletvekili Fethi Erimçağ'ın Yeni Cezaevi için işgal edilen Numune ve Yahşifakih çiftliklerindeki çiftçilerin toprak ihtiyacı hakkındaki sorusuna Adalet Bakanı Fuad Sirmen ve Tarım Bakanı Cavid Oral'ın sözlü cevapları". *Tutanak Dergisi* Dönem 8, Cilt. 13, Birleşim 4 (1948), 57-62. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c013/tbmm08013004.pdf>
- TKGM, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü. *Parsel Sorgu Uygulaması*. Erişim 13 Aralık 2023. <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr>
- Tosyavizade Rifat Osman. *Edirne Rehnüması: Edirne Şehir Klavuzu*. haz. Ratıp Kazancıgil. Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 2013.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslam Sanatı*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, 1948.
- Ünkazan, Servet. *Edirne ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Askeri Mimari*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ünver, Süheyl. "Türk Hamamı". *Belleten* 37/145 (1973), 87-94.
- Yılcı, Adem. *Edirne'deki Osmanlı Dönemi Hamamları*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Yüksel, İ. Aydın. *Osmanlı Mimârisinde II. Bâyezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1983.